

ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ
ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

KAMUNIKATYVA.org

Міхась Піліпенка (Мінск)

Беларуская традыцыйная культура як феномен еўрапейскай цывілізацыі

Вызначыць месца беларусаў у чалавечай супольнасці, месца іх культуры ў сусветнай культуры — адна з самых актуальных задач беларусістыкі. Для даследавання гэтай праблематыкі найбольшае значэнне мае традыцыйная культура — тая частка нацыянальнай культуры, якая найбольш пашырана сярод этнічнай супольнасці і характэрна для многіх яе пакаленняў. Традыцыйную культуру групы этнасаў у адрозненне ад традыцыйнай культуры адной этнічнай супольнасці можна назваць тэрмінам “цывілізацыя”, падкрэсліваючы тым самым шырокі рэгіянальны характар такога культурнага комплексу ў сістэме культуры ўсяго чалавецтва.

Адносна беларусаў выказваецца думка, што іх мова і культура — старажытныя азіяцкія з’явы. У сувязі з гэтым неабходна разгледзець месца беларускай культуры ў еўрапейскай цывілізацыі, тым больш, што і Еўропа — невялікая тэрыторыя, падзяляецца на паўночную і паўднёвую, усходнюю, цэнтральную і заходнюю.

Беларуская традыцыйная культура, як і традыцыйная культура іншых этнасаў, па сукупнасці элементаў, з якіх яна складаецца, — шматслойная. Яе асобныя элементы з’явіліся ў розныя гістарычныя перыяды, часта ў выніку змешвання ранейшых культурных супольнасцей, запазычанняў у суседзяў.

Калі разглядаць беларускую традыцыйную культуру ў гістарычна-генетычным аспекце, то ўжо самыя старажытныя яе элементы маюць еўрапейскія карані. Яны былі характэрныя для значнай часткі Еўропы і ў гэтым сэнсе з’яўляюцца еўрапейскімі, а не вузка лакальнымі, мясцовымі.

З’яўленне старажытных элементаў традыцыйнай беларускай культуры адносіцца да каменнага веку. Такія элементы ёсць у старажытных занятках (рыбалоўстве і збіральніцтве), у асобных назвах рэчак і азёр. Яны падобныя да з’яў культуры фінскіх этнічных супольнасцей.

Еўрапейскага паходжання і тыя элементы беларускай традыцыйнай культуры, у якіх выяўляюцца яе гістарычныя сувязі з балцкімі культурамі. Да іх

адносяцца старажытныя рысы земляробства і жывёлагадоўлі, некаторыя назвы рэчак і азёр. Першымі земляробамі і жывёлаводамі на большай частцы тэрыторыі Беларусі былі балты, а яны, як вядома, сфармаваліся і рассяліліся ў Еўропе, у тым ліку і на большай частцы тэрыторыі нашага краю. Спецыфічна еўрапейскі характар мае і балцка-фінскі сінтэз, змешванне балцкіх і фінскіх культур, асіміляцыя балтамі фінаў і фармаванне балцкіх культур з фінскімі элементамі. Гэты балцка-фінскі сінтэз часткова ахапіў і тэрыторыю Беларусі, у прыватнасці Падзвінне. У выніку ўзніклі з'явы змешанага балцка-фінскага паходжання, напрыклад назва рэчкі Лынтупка.

Еўрапейскі характар мае і самая значная частка элементаў беларускай традыцыйнай культуры, якая адлюстроўвае яе шматбаковыя сувязі з іншымі славянскімі культурамі Еўропы. Як прывабліва і экзатычна ні выглядалі б штучныя супастаўленні славянскіх элементаў беларускай традыцыйнай культуры з азіяцкімі з'явамі, гістарычны падыход да іх сведчыць пра тое, што гэтыя элементы — еўрапейскага паходжання. Славяне, як і балты, сфармаваліся ў Еўропе і рассяліліся ў Еўропе. Што датычыцца тэрыторыі нашага краю, то ў больш старажытны перыяд яны спачатку пасяліліся ў Папрыпяцці, а ў час вялікага перасялення ў раннім сярэднявекі рассяліліся па ўсёй яго тэрыторыі і больш цесна звязалі яго насельніцтва з паўднёвымі еўрапейскімі этнічнымі супольнасцямі. З эпохі масавага рассялення славян культурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі набываюць, такім чынам, яшчэ больш шырокі еўрапейскі характар і яшчэ ў большай ступені робяць мясцовыя культуры еўрапейскімі культурнымі феноменамі.

Новыя еўрапейскія культурныя феномены ў раннім сярэднявекі на тэрыторыі Беларусі з'явіліся ў выніку славяна-балцкага сінтэзу. Гэтая з'ява характэрная пераважна для тэрыторыі нашага краю. Менавіта такімі новымі еўрапейскімі культурнымі феноменамі сталі шырока вядомыя летапісныя этнічныя супольнасці — дрыгавічы, крывічы, радзімічы. Пашыраны да гэтага часу погляд, што дрыгавічы, крывічы і радзімічы з самага пачатку былі чыста славянскімі этнічнымі супольнасцямі, а не змяшанага паходжання, не мае грунтоўных доказаў. Значна больш аргументаў у карысць таго, што дрыгавічы, крывічы і радзімічы сфармаваліся на тэрыторыі Беларусі, частка славян была толькі адной з груп продкаў кожнай этнічнай супольнасці, а другой групай іх продкаў была частка балтаў. Пра гэта сведчаць дадзеныя археалогіі, антрапалогіі, лінгвістыкі. Славяна-балцкі сінтэз меў рашаючае значэнне ў фармаванні дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў, праз іх паўплываў і на суседнія культурныя супольнасці. У выніку славяна-балцкага сінтэзу, напрыклад, узнікла такая рыса гутарковай мовы, як поўнагалоссе, што потым пашырылася на суседнія ўсходнеславянскія землі, размешчаныя на поўначы, усходзе і поўдні ад нашага краю.

Такім чынам, на працягу вялікага гістарычнага часу, з старажытнасці і да пачатку II тысячагоддзя н.э., з пункту гледжання еўрапейскай гісторыі галоў-

ным напрамак працэсаў, які вызначыў культурныя феномены на тэрыторыі нашага краю, быў сінтэз паўночных і паўднёвых еўрапейскіх культурных з’яў.

У II тысячагоддзі н.э. характар культурных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ўскладніўся. У гэты час фармаванне і развіццё мясцовага еўрапейскага культурнага феномена, уласна беларускага, вызначаў не толькі мясцовы еўрапейскі сінтэз у напрамку поўдзень–поўнач, але ў значнай ступені і новы сінтэз, новы напрамак — захад–усход. Менавіта сінкрэтызм гэтых напрамкаў, яго вынікам і з’явілася фармаванне, функцыянаванне новага феномена еўрапейскай цывілізацыі, а менавіта беларускага, беларускай традыцыйнай культуры. Так, у выніку сінтэзу напрамкаў поўдзень–поўнач, захад–усход, сфармавалася беларуская мова, у прыватнасці яе лексіка і фанетыка. Адлюстраваннем гэтага сінтэзу з’яўляюцца рэгіянальныя асаблівасці беларускай гутарковай мовы, тэрытарыяльны падзел яе, з аднаго боку, на паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні і цэнтральны дыялекты, а з другога, на ўсходнюю і заходнюю зоны. Гэты сінтэз адлюстроўваюць і рэгіянальныя зоны традыцыйнай культуры: паўночная, паўднёвая, цэнтральная ў напрамку поўнач–поўдзень, усходняя (Падняпроў’е, Усходняе Палессе) і заходняя (Панямонне, Заходняе Палессе) у напрамку ўсход–захад. Паміж усходняй і заходняй зонамі ўзнікла прамежковая цэнтральная (Міншчына).

Перапляценне паўднёвых і паўночных, усходніх і заходніх еўрапейскіх традыцый дэманструе гісторыя календара ў Беларусі і звязаных з ім свят. Доўгі час, аж да позняга сярэднявек’я, у нашым краі панавала ўсходняя каляндарная традыцыя — летазлічэнне ад стварэння свету. Пачатак новага года па гэтай традыцыі прыпадаў на вясну і адзначаўся вельмі багатым у мастацкім сэнсе валачобным святам. Пад уплывам заходняй традыцыі ў познім сярэднявек’і на тэрыторыі Беларусі пашырыўся новы каляндар — летазлічэнне ад нараджэння Хрыста. Па новым календары новы год пачынаўся зімой. У гэты перыяд сфармавалася і ўсталявалася ў беларусаў традыцыя адзначаць навагодняе свята зімой. Гэтае свята, зімовыя каляды, набыло асабліва важнае значэнне на поўдні Беларусі, а ранейшае валачобнае свята ў мадыфікаванай форме захавалася пераважна на поўначы. Яно было прымеркавана да хрысціянскага свята Вялікадня, злілося з ім. Такім чынам, у своеасаблівай форме ўсталявалася суіснаванне заходняй і ўсходняй еўрапейскіх традыцый. У грамадзянскім календары ўжо ў сярэднявек’і перамагла заходне-еўрапейская традыцыя (лічэнне гадоў ад нараджэння Хрыста, пачатак новага года зімой).

Узаемадзеянне і сінтэз усходніх і заходніх традыцый найбольш праявіліся ў рэлігійнай частцы беларускай культуры. Для яе характэрна суіснаванне праваслаўя і каталіцызму. Супярэчнасці, канфлікты паміж каталіцкай і праваслаўнай цэрквамі ў Беларусі, на якія звяртаюць вялікую ўвагу гісторыкі, абумоўлены пераважна палітычнымі імкненнямі суседніх дзяржаў або сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі мэтамі асобных сацыяльных груп. Для

большасці членаў беларускага этнасу праваслаўе і каталіцызм былі культурнымі з’явамі, якія прадэманстравалі магчымасць суіснавання і ўзаемадзейня, узаемаўплыў. Узаемаўплыў праваслаўя і каталіцызму меў сваім вынікам, у прыватнасці, уніяцкую рэлігійную культуру, якая якраз і з’яўляецца яркім узорам сінтэзу ўсходніх і заходніх традыцый.

Паколькі каталіцызм і праваслаўе аказалі значны ўплыў на іншыя часткі беларускай культуры, то менавіта суіснаванне гэтых традыцый абумовіла значную своеасаблівасць многіх складовых частак беларускай традыцыйнай культуры, своеасаблівасць беларускага этнічнага комплексу ў цэлым. Тэндэнцыя не заўважаць гэты сінтэз, ідэнтыфікаваць беларускую культуру або толькі з заходняй, або толькі з усходняй традыцыяй сведчыць пра неразуменне беларускай традыцыйнай культуры як феномена еўрапейскай цывілізацыі. Такі аднабаковы падыход не адпавядае сутнасці беларускай традыцыйнай культуры, не мае канструктыўнага характару.

Значэнне феномена еўрапейскай цывілізацыі прыдае беларускай традыцыйнай культуры і своеасаблівае перапляценне хрысціянскіх і нехрысціянскіх традыцый. Важнае месца ў ёй займаюць нехрысціянскія формы, багатыя мастацкімі рысамі. Гэты вялікі і багаты пласт беларускай культуры яшчэ трэба грунтоўна вывучыць.

Своеасаблівай рысай беларускай культуры як феномена еўрапейскай цывілізацыі з’яўляецца і надзвычай багатае развіццё прафесійнай культуры, у прыватнасці фальклору. Гэтым багаццем вуснай народнай творчасці беларуская культура значна вылучаецца сярод іншых.

Беларускую традыцыйную культуру як феномен еўрапейскай цывілізацыі неабходна захаваць і развіць, надаць ёй класічныя рысы, каб яна была трывалым фундаментам сучаснай як прафесійнай, так і прафесійнай культуры.

Валянцін Грыцкевіч (Санкт-Пецярбург)

Сферы і формы гістарычнай культуры

У нашы дні ўплыў сродкаў масавай камунікацыі на фармаванне гістарычных ведаў сярод насельніцтва пацягнула ўплыў навуковых спосабаў іх перадачы, далучаючыся да існуючых па традыцыі пазанавуковых спосабаў перадачы ведаў пра мінулае. Гэта вядзе да таго, што павышаецца цікавасць спецыялістаў-гісторыкаў не толькі да традыцыйных навуковых спосабаў такой перадачы, але і да вывучэння імі пазанавуковых — як традыцыйных, так і новых — яе спосабаў. Тут непазбежнае выкарыстанне сучасных звестак сацыялогіі, псіхалогіі, гісторыі культуры.

У сувязі са сказаным узнікае неабходнасць ахарактарызаваць гісторыю навуковую і гісторыю пазанавуковую ці “парагісторыю”. Гісторыяй можна

лічыць распавяданне пра мінулае чалавецтва, якое вызначаецца адноснай вегагоднасцю, храналагічнай уладкаванасцю, унутранай арганізацыяй, размяшчэннем у гістарычным кантэксце, якое мае непасрэдня або апасродкаваныя адносіны да гістарычнай рэчаіснасці.

Парагісторыяй можна лічыць распавяданне пра мінулае чалавецтва, якое не адпавядае хоць бы аднаму з пералічаных патрабаванняў. Яе прыкладам могуць службыць міфы, утопіі, пераважная большасць мастацкай літаратуры на гістарычную тэму.

Узнікае патрэба даць уяўленне пра тыя з’явы, што ахопліваюць усе галіны і накірункі гістарычнага мыслення як гістарычную культуру ў шырокім сэнсе гэтага слова. У яе склад уваходзяць:

— гістарычная культура ў вузкім сэнсе слова, гэта значыць комплекс каштоўнасцей і ўзораў паводзін, што замацаваліся ў дадзенай групе грамадства ў дадзены перыяд, а таксама твораў, якія звязаны з пазнаннем і “перажываннем” мінулага;

— гістарычная думка, гэта значыць гістарычныя ідэі, канцэпцыі, тэорыі, погляды на пэўныя гістарычныя праблемы, падзеі, персанажы, вобразы гістарычнага мінулага, што функцыянуюць у асобных гістарычных перыядах;

— гістарычная ідэалогія, гэта значыць гістарычны змест пэўнай палітычнай дактрыны, у тым ліку гісторыя пэўнага палітычнага руху ці арганізацыі, генеалогія гэтага руху (арганізацыі), канцэпцыя гісторыі таго калектыву, на выражэнне мэтай якога прэтэндуе дадзены палітычны рух ці арганізацыя;

— гістарычная свядомасць, гэта значыць гістарычныя веды, якія функцыянуюць у чалавечай свядомасці, прасякнуты каштоўнымі элементамі і прадвызначаны актуальнай сітуацыяй, акрэсленым бачаннем будучыні;

— гістарычная адукацыя, гэта значыць для асоб, якія навучаюць, — дзейнасць з мэтай азнаямлення іншых з гісторыяй, а для асоб і груп, якія атрымліваюць адукацыю, — пазнанне мінулага імі самімі з дапамогай іншых;

— гістарычная міфалогія, гэта значыць перадача пэўных гістарычных каштоўнасцей, пажаданняў, надзей у гістарычнай апрагцы, у форме “надчасавых” узораў паводзін, якія прыняты і асвечаны яго носбітамі;

— гістарычная традыцыя, гэта значыць адносіны асобных пакаленняў і сацыяльных груп (у тым ліку этнасаў, класаў, лакальных груп, сем’яў) да культурных каштоўнасцей мінулага, іх згода ці нежаданне іх прымаць;

— гістарычны менталітэт, гэта значыць склад мыслення, комплекс меркаванняў ці прымхаў наконт мінулага, якія ствараюць базу мыслення індывіда або сацыяльнай групы і кіруюць гэтым мысленнем.

Пералічаныя сферы гістарычнай культуры ўспрымаюцца асобнымі коламі насельніцтва ў пэўных формах. У склад гэтых формаў уваходзяць:

— гістарыяграфія, якая фіксуе вынікі навуковых даследаванняў і перадае іх спецыялістам гуманітарных дысцыплін, прадстаўляе гэтыя вынікі

настаўнікам, папулярызатарам і аматарам гісторыі (з рысамі прыярытэту пазнавальных мэтаў, арыентацыяй на аб'ектыўную трактоўку падзей мінулага і выкананнем патрабаванняў даследчыцкай metodyкі);

— гістарычная публіцыстыка як метафарычны спосаб распавядання пра сучаснасць з мэтай выяўлення і фармавання грамадскай думкі (з рысамі прыярытэту практычных мэтаў, моцна развітой “актуалізацыяй” падзей мінулага, грэбаваннем патрабаваннямі даследчыцкай metodyкі, аднабаковым падборам фактаў, прыданнем ім сімвалічнага характару, насычэннем выкладання эмацыянальнымі элементамі, шматзнакаваасцю тэрмінаў, смеласцю суджэнняў, трактоўкай гіпотэз як цалкам даказаных свярджэнняў);

— гістарычная навукова-папулярная літаратура, якая перадае неспецыялістам у трансфармаваным і спрошчаным выглядзе складаныя гістарычныя веды з дапамогай навучальнай, займальнай, мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, кінематографа, радыёвяшчання, тэлебачання, відэатэхнікі, фоназапісу;

— гістарычная навучальная літаратура, якая дае перавагу ідэйна-выхаваўчым мэтам, прыстасоўвае змест літаратуры да пазнавальных магчымасцей чытачоў, насычае гістарычнае распавяданне ацэнкавымі меркаваннямі, узмацняе эмацыянальны бок гістарычнага распавядання, яўна ці ўпотаі маралізуе, шырока прымяняе факты-сімвалы;

— гістарычная мастацкая літаратура, якая вызначаецца канкрэтнасцю і вобразнасцю, больш чым навуковая літаратура адпавядае актуальным сацыяльным патрабаванням, прадастаўляе чытачу большую свабоду ў галіне самастойнай канкрэтызацыі яе зместу, стварае вобразы мінулага не адэкватна гістарычнай рэчаіснасці, а ў адпаведнай мастацкай форме, арыентуецца не толькі на адзінкавыя факты і агульныя працэсы, але і на канкрэтныя, індывідуальныя падзеі, дае магчымасць чытачу больш лёгка і трывала засвоіць гістарычныя звесткі пра мінулае, чым з навуковага ці папулярнага твора, уводзіць у распавяданне фіктыўныя персанажы і падзеі;

— успаміны, якія апісваюць падзеі праз суб'ектыўнае ўспрыманне іх складальнікаў, валодаюць наступнымі рысамі: фактычнымі недакладнасцямі і памылкамі, пераацэнкай аўтарам крыніцы ўласнай ролі ў апісаных ім падзеях, прадузятасцю аўтара;

— вусная гісторыя, якая ўзнікае спантанна і з'яўляецца антыэлітарнай формай уяўленняў пра мінулае, якая супрацьстаўляецца афіцыйнай гісторыі.

Разгляд розных сфераў і формаў перадачы гістарычнай культуры дазваляе больш дакладна акрэсліць суадносіны навуковых і пазанавуковых гістарычных ведаў у фармаванні ўсё больш блізкіх да ісціны ўяўленняў пра мінулае і сярод спецыялістаў-гісторыкаў і сярод вывучаючай мінулае моладзі, і сярод астатняй, пераважнай часткі насельніцтва.

Генадзь Семянчук (Гродна)

Полацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходняй Еўропы IX–XI стст.

Амаль 150 год раннесярэднявковай гісторыі Усходняй Еўропы разглядаецца як гісторыя так званай Старажытнай Русі. Больш таго, яна, “Старажытная Русь”, часта падаецца як адзіная, нязменная дзяржава, якая ахоплівала вялікія тэрыторыі Усходняй Еўропы з шматлікімі народамі, якія арганізаваліся ў такую ж адзіную “старажытнарускую народнасць” (дарэчы, тэрмін гэты ўвёў У.Маўродзін у 1950 г., у сумнавядомай палітычнай сітуацыі, калі метадалогію вызначалі працы “вялікага гісторыка, філалага і філосафа” І.Сталіна кшталту “Марксизм и вопросы языкознания”)¹.

Сённяшні ўзровень гістарычнай і этналагічнай навук ставіць пытанне пра перагляд падобнай сталінскай канцэпцыі. Яна не вытрымлівае ні метадалагічнай, ні факталагічнай крытыкі.

Дзяржаўна-палітычная гісторыя народаў Усходняй Еўропы IX–XIII стст. павінна разглядацца ў дыялектычнай разнастайнасці формаў. Так, момантамі існавала адзіная сярэднявковая дзяржава-імперыя з цэнтрам у Кіеве, таксама існавалі шматлікія канфедэрацыі, дыумвіраты ды трыумвіраты; у іншыя перыяды мы назіраем яскравыя факты канфрантацыі паміж палітычнымі суб’ектамі і бяспрэчную дзяржаўную самастойнасць этнасаў і тэрыторый. Менавіта на прыкладзе Полацкай зямлі, яе адносін з іншымі палітычнымі цэнтрамі, паспрабуем праілюстраваць сказанае вышэй.

Але спачатку трэба зрабіць адну заўвагу. Сучаснай навуцы вядомы тры асноўныя адзнакі дзяржавы:

1) размяшчэнне насельніцтва паводле тэрытарыяльнага прынцыпу, а не на падставе кроўных (сваяцкіх) сувязей, як гэта было пры старой родавай арганізацыі;

2) наяўнасць публічнай улады, адзеленай ад асноўнай масы народа;

3) збіранне падаткаў дзеля ўтрымання публічнай улады².

Як адзначае даследчык Л.Кубель, “менавіта сукупнасць гэтых трох характарыстык дазваляе гаварыць пра тое, што ў дадзеным грамадстве скончыўся палітагенез і канчаткова стварылася дзяржава... Адсутнасць якой-небудзь з гэтых прыкмет указвае на незавершанасць працэсу ўтварэння дзяржавы і дазваляе зрабіць заключэнне пра існаванне толькі элементаў дзяржаўнасці”³.

¹ Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. Л., 1990. С. 6–29.

² Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М., 1986. С. 42; История первобытного общества: Эпоха классовобразования. М., 1988. С. 226–251.

³ Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. М., 1988. С. 132.

Калі кіравацца такімі тэарэтычнымі палажэннямі, перад даследчыкамі не паўстае штучная праблема — чым была Полацкая, Наўгародская ці Уладзіміра-Суздальская землі ў раннім сярэднявекуі.

Вернемся, аднак, да Полацкай зямлі, якая не без падстаў вылучаецца ў гісторыі Усходняй Еўропы. Працэс генезісу і станаўлення тэрытарыяльнай асновы Полацкай зямлі праходзіў галоўным чынам у Беларускам Падзвінні, арэале рассялення летапісных палачан⁴, якіх большасць даследчыкаў лічаць заходняй часткай усходнеславянскага племені крывічоў. Як і іншыя летапісныя славянскія плямёны, палачане ў гэты перыяд уяўлялі сабой “саюз сваяцкіх плямён”, якія, на думку расійскага гісторыка І.Фраянава, знаходзіліся на заключнай стадыі развіцця родаплемяннога ладу, што адрознівалася ад папярэдняга часу непараўнальна большай насычанасцю сацыяльных сувязей і складанасцю грамадскіх структур⁵. Час утварэння палачанскага “саюза” непасрэдна звязаны з узнікненнем гарадскіх цэнтраў у Беларускам Падзвінні ў VIII ст. — Полацка, Віцебска, Лукомля, Гарадца на Мнюце.

Нараджэнне “племяннога княжання” палачан паклала пачатак новаму этапу палітычнага развіцця на тэрыторыі Паўночнай Беларусі. Новы ўзровень сацыяльна-эканамічных, палітычных і этнагенетычных працэсаў у гэтым рэгіёне стварыў перадумовы для зараджэння раннефеадальных адносін і фармавання міжплемянных дзяржаўных утварэнняў.

У другой палове IX ст. у Беларускам Падзвінні ўжо існавала вобласць з цэнтрам у Полацку, якая ўваходзіла ў Паўночны Саюз усходніх славян, дзе з 862 г. панавалі вараг Рурык: “В лето 6370 (862 г. — Г.С.). И прия власть Рюрикъ и раздая мужемъ своим грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по тем городом сугь находници варязи, а перьвии насельници в Новгороде словени, в Полотьски кривичи, в Ростове меря, в Беле-озере весь, в Муроме мурома и теми всеми обладаша Рюрикъ”⁶.

Размешчаная на важных усходнееўрапейскіх камунікацыйных гістарычных Палаччына амаль ад пачатку свайго існавання стала аб’ектам суперніцтва паміж Ноўгарадам і Кіевам за гегемонію ў днепрадзвінскім рэгіёне. Пазнейшы Патрыяршы, ці Ніканаўскі летапіс пад 865 г. паведамляе: “Того же лета воеваша Аскольдъ и Дир (кіеўскія князі. — Г.С.) Полочанъ и много зла створиша”⁷.

У 80-х гадах IX ст. утвараецца дзяржава з цэнтрам у Кіеве на чале з прадаўжальнікам спраў Рурыка князем Алегам. У яе склад уваходзілі і “палачане”.

⁴ Семенчук Г.Н. Зарождение и становление территориального ядра Полоцкой земли // Гомельщина: Археология, история, памятники. Гомель, 1991. С. 73–75.

⁵ Фроянов И.Я. Мятёжный Новгород: Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. СПб., 1992. С. 22–23.

⁶ Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч. 1. С. 18 (далее ПВЛ).

⁷ Полное собрание русских летописей. М., 1965. Т. IX–X (Патриаршая, или Никонская летопись). С. 9 (далее ПСРЛ).

Пра гэта сведчыць змест руска-візантыйскага дагавору 907 г., дзе сярод гарадоў, якія атрымалі кантрыбуцыю, згадваецца Полацк: “И заповеда Олег дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на рускыя грады: первое на Киевь, та же на Черниговь, на Переяславль, на Полтескъ, на Ростов, на Любеч и на прочаа города, то тем бо городом сидяху велиици князи, под Олгом суще”⁸. Аднак Русь Алега не з’яўлялася моцнай адзінай дзяржавай. Яна ўяўляла сабой ці “федэрацыю княстваў” (А.Навасельцаў), ці асацыяцыю “светлых и велицых князей” (Л.Чарапнін), якія ўзначальваліся вялікім князем кіеўскім⁹. Таму, відаць, апошні выконваў абавязкі галоўнага камандуючага над аб’яднанымі войскамі і прадстаўляў інтарэсы саюзнікаў на перамовах з візантыйскім бокам.

Аднак саюз Кіева з названымі гарадамі (пэўнымі палітычна-тэрытарыяльнымі адзінкамі) быў узаемакарысным. На гэта звяртаў увагу польскі даследчык Г.Лаўмяньскі¹⁰. За падтрымку Кіева ў яго знешнепалітычных акцыях Полацк і іншыя гарады атрымлівалі вайсковую і матэрыяльную дапамогу ад кіеўскага князя Алега пры адзяржаўліванні ўласных племянных тэрыторый.

Палітычная нетрываласць дзяржаўнай сістэмы ва Усходняй Еўропе ў Х ст. праявілася пры пераемніках Алега. Толькі жаданнем адасобіцца ад цэнтра магчыма тлумачыцца паўстанне драўлян супраць кіеўскага князя Ігара, ці непадпарадкаванне Ноўгарада Кіеву ў 70-х гадах, калі там княжыў Уладзімір Святаслававіч¹¹.

Найбольш яркава палітычная самастойнасць праявілася ў палачан. У сярэдзіне Х ст. летапісы называюць палітычна-адміністрацыйную адзінку “княства Рагвалода”: “Бе бо Рогволодь пришел из-заморья, имяше власть свою в Полотеске...”; “О сих же Всеславичах исце есть яко сказаша вѣдущии преж яко Рогволоду держацю и княжицю в Полотьскую землю”; “Во дни Святослава Игоревича, отца великого князя Володимера, некии князь прииде из заморья именем Рогволод и седе в Полотьске, княжичи”¹².

На падставе археалагічных дадзеных (картаграфаванне паселішчаў, пахавальных помнікаў і грашовых скарбаў IX–X стст.), прыродна-геаграфічных умоваў Беларускага Падзвіння і гістарычна-сацыялагічных абагульненняў

⁸ ПВЛ. Ч. 1. С. 24.

⁹ Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 15; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. М., 1972. С. 358.

¹⁰ Łowmiański H. Geneza ziemi Połockiej // Łowmiański H. Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich. Poznań, 1986. S. 475–476.

¹¹ ПВЛ. Ч. 1. С. 31, 40, 54.

¹² ПВЛ. Ч. 1. С. 54; ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. (Лаврентьевская летопись). Слуп. 299; ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. XXV (“Московский летописный свод” конца XV в.). С. 31.

(маецца на ўвазе роля і значэнне гарадоў у працэсе фармавання дзяржаўных тэрыторый) удалося вызначыць тэрыторыю гэтага княства, якая складала каля 15 тыс.кватратных кіламетраў¹³. Памежныя пункты яе — пры ўпадзенні р.Віцьбы ў Заходнюю Дзвіну — Віцебск; паўночнай яго, на заходнім беразе воз.Усвят, — Всвяч (Усвяты); на поўдзень ад Полацка, на беразе р.Лукомка, — Лукомль; на захад, на рацэ Мнюта, — Гарадзец; на поўначы, у раёне азёрнай сістэмы Нешчарда, — археалагічны комплекс каля в.Межава.

Пра самастойнасць і прызнанне “княства Рагвалода” з боку Кіева і Ноўгарада сведчыць летапіснае паведамленне пра сватаўство сыноў Святаслава Ігаравіча Яраполка і Уладзіміра да дачкі полацкага князя Рагнеды ў пачатку 70-х гадоў X ст.¹⁴ На самой справе гэта быў адзін з момантаў барацьбы Ноўгарада і Кіева за адзінаўладдзе ва Усходняй Еўропе, у якую быў уцягнуты і Полацк. Яе вынік для апошняга быў трагічным. Горад захоплены і разбураны, князь і сыны забіты, дачка Рагнеда гвалтоўна робіцца жонкай Уладзіміра.

Важнай своеасаблівацю генезісу Полацкай зямлі і яе функцыянавання ў адрозненне ад іншых дзяржаўных утварэнняў Усходняй Еўропы з’яўляецца балтыйскі аспект. Залежнасць суседніх неславянскіх народаў ад палітычных цэнтраў усходніх славян зафіксавана ў недатаванай частцы “Аповесці мінулых часоў”, дзе яны пералічваюцца як даннікі Русі¹⁵. Сярод гэтых народаў названы “літва,земігола, корсь (куршы), нарома і лібь (лівы)”, з якімі межавалі і сутыкаліся крывічы, Полацкая зямля. Невыпадкова Полацк стаў адным з найбольш актыўных цэнтраў падпарадкавання балцкіх і прыбалтыйскафініскіх плямён. Актыўнасць гэтая набывала дваякую форму: каланізацыйную і палітычную, што добра паказаў Г.Лаўмяньскі¹⁶. У IX–X стст. узаемаадносіны Полацка з балтамі і лівамі ён характарызуе як саюзніцкія. За абарону латышскіх плямён ад нарманскіх нападаў Полацк атрымліваў даніну і кіраваў вайсковым і палітычным жыццём гэтых народаў. Саюз роўных плямён змяніў свой характар з канчатковым афармленнем дзяржаўнага апарату ў Полацкай зямлі ў канцы X – першай палове XI ст., калі ён абклаў данінай як сваё славянскае насельніцтва, так і балцкіх, і фінскіх саюзнікаў¹⁷. Палітычная і вайсковая залежнасць гэтых народаў ад Полацка цягнулася да пачатку XIII ст., з’яўляючыся адной з галоўных крыніц магутнасці апошняга. Іпацьёўскі летапіс пад 1180 г. апавядае пра паход на Друцк кааліцыі рускіх князёў, у склад якой уваходзіла войска полацкага князя Усяслава Васількавіча, дзе побач з “пала-

¹³ Семянчук Г.М. Пачатковы этап фарміравання тэрыторыі Полацкай зямлі: IX–X стст. // Весці Акадэміі навук БССР: Сер. грамад. навук. 1991. № 3. С. 69–71.

¹⁴ ПВЛ. Ч. 1. С. 54; ПСРЛ. Т. 1. Слуп. 299–301.

¹⁵ ПВЛ. Ч. 1. С. 13.

¹⁶ Łowmiański H. Geneza ziemi Połockiej. S. 477–483.

¹⁷ Тамсама. С. 483–484.

чанами” названы “лібъ” і “літва”¹⁸. Каталіцкі місіянер Мейнард у 1184 г. просіць і атрымлівае дазвол на сваю рэлігійна-асветную дзейнасць сярод ліваў у полацкага “караля” Уладзіміра¹⁹.

Пасля кровавых падзей 70-х гадоў лёс Полацкай зямлі пэўны час быў звязаны з адносна адзінай дзяржавай Уладзіміра Святаслава (978–1015 гг.). Шэраг важных мерапрыемстваў (уніфікацыя, язычніцтва, потым прыняцце хрысціянства ў 988 г. і ўвядзенне інстытута намесніцтва) садзейнічалі яе ўмацаванню і функцыянаванню. Праўда, у гэты перыяд на Полаччыне склалася своеасаблівая сітуацыя. Тут намеснікам кіеўскага князя стаў Ізяслаў, сын Уладзіміра і Рагнеды, унук Рагвалода. Ён, з’яўляючыся прадстаўніком мясцовай княжацкай дынастыі па кудзелі, якая з невялікімі перапынкамі кіравала больш за 200 гадоў, паклаў пачатак чарговому суверэнітэту Полацкай зямлі. Больш таго, на думку С.Тарасава, падпарадкаванне Полацка імперыі Уладзіміра было фармальным, без глыбокіх эканамічных і палітычных падстаў²⁰. Гэта дазволіла Полацкай зямлі ў пачатку XI ст. хутка адрадзіць у другім пакаленні князёў палітыку дзяржаўнай незалежнасці.

Ужо Брачыслаў, унук Уладзіміра і Рагнеды, упэўнена выступіў супраць кіеўскіх цэнтрэцкіх памкненняў. Больш таго, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, у 1018–1020 гг. ён разам з дзядзькам Яраславам Уладзіміравічам быў суправіцелем усіх зямель Кіеўскай Русі²¹. А пасля канфлікту 1021 г., калі Брачыслаў напаў на Ноўгарад, іх адносіны перайшлі ў саюзніцкія²². Дарэчы, пісьмовыя крыніцы (дакладней, “Сага пра Эймунда”) адзначаюць у Полацкай зямлі функцыянаванне побач з князем другога інстытута палітычнай улады — народнага сходу (веча, “тінга”) прадстаўнікоў свабоднага насельніцтва дзяржавы, з якімі раіцца Брачыслаў²³.

Саюзніцкія адносіны паміж Полацкам і Кіевам цягнуліся да сярэдзіны 60-х гадоў XI ст., калі Усяслаў Брачыслававіч быў вымушаны іх парушыць і

¹⁸ ПСРЛ. М., 1962. Т. II. (Ипатьевская летопись). Слуп. 620.

¹⁹ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.; Л., 1938. С. 17.

²⁰ Тарасаў С.В. Полацкае княства ў XI ст.: Станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць // Старонкі гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 39.

²¹ Стависский В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над Русской землёй в XI в. // К 1125-летию Полоцка: Тез. конф. “История и археология Полоцка и Полоцкой земли”. Полоцк, 1987. С. 57–58; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды. Мн., 1990. С. 94.

²² ПВЛ. Ч. 1. С. 99; ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. Слуп. 63; ПСРЛ. М., 1965. Т. IX–X. С. 77; Головки А.Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и Западные земли Руси в IX–XIII вв. Мн., 1982. С. 32–33.

²³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.: Материалы и исследования. М., 1978. С. 89–104; Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Л., 1988. С. 197; Заяц Ю.А. Полоцкие события “Саги об Эймунде” // Полоцкий летописец. 1993. № 1 (2). С. 5–11.

ўступіць у дваццацігадовую канфрантацыю з сынамі і ўнукамі Яраслава. На думку даследчыкаў, галоўнай прычынай гэтага супрацьстаяння з’явілася рэакцыя Полацка на ўзмацненне пазіцый Яраславічаў у раёне яго паўночных межаў, а таксама ў Ніжнім Падзвінні, у раёне заходнедзвінскай гандлёвай камунікацыі, якая ад пачатку існавання знаходзілася пад яго кантролем²⁴. Перыпетыі гэтай барацьбы вартыя асобнага даследавання. Адзначым толькі, што Усяславу супрацьстаялі аб’яднаныя сілы большасці Яраславічаў, а ён выкарыстоўваў толькі свае полацкія магчымасці, а таксама суседніх балцкіх і прыбалтыйскафінскіх народаў.

Да канца XI ст. Полацкая зямля канчаткова ператварылася ў самастойную раннесярэднявечную дзяржаву, якая характарызувалася наяўнасцю ўсіх неабходных атрыбутаў і палітычных інструментаў: стабільнай тэрыторыі²⁵, вышэйшай улады ў асобе князя, сваёй дынастычнай лініі і вечавога сходу, апаратаў прымусу і ідэалогіі, рэлігійнай арганізацыі і ўзброеных сіл. Полацкія князі нярэдка праводзілі незалежную ад якога-небудзь цэнтра знешнюю і ўнутраную палітыку. Гэта пацвярджае факт адсутнасці Усяслава Брачыслававіча на княжацкім з’ездзе ў Любечы ў лістападзе 1097 г., дзе Рурыкавічы канчаткова прызналі фактычны падзел Рускай зямлі і замацавалі будучы прынцып уладарання “каждо да держить отчину свою”²⁶. Полацкаму князю, у адрозненне ад іншых, не было неабходнасці што-небудзь дзяліцца ці з кім-небудзь дзяліцца.

Генадзь Сагановіч (Мінск)

Полацк і інфлянцкія немцы ў XIII ст.

Нямецкая каланізацыя еўрапейскага Усходу, за якой з мінулага стагоддзя ў славянскай гістарыяграфіі трывала замацавалася азначэнне “Drang nach Osten” (прычым толькі ў пеяратыўным сэнсе), застаецца адной з самых заідэалагізаваных і далёкіх ад бесстаронняга разгляду тэм. Звычайна, у кожнай усходняй ініцыятыве немцаў гісторыкі спышаліся спланаваную антыславянскую акцыю, надаць ёй нацыянальную афарбоўку. Каланізацыя, такім чынам, разглядалася як прыхаваная форма агрэсіі з гэтай палітычнага падпарадкавання славянскіх зямель (у якасці прыкладу такіх поглядаў сярод найноўшых прац можна прывесці артыкул

²⁴ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. М., 1951. С. 81–87; Головкин А.Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства. С. 34–35; Powierski Jan. Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Gdańsk, 1992. S. 11–15.

²⁵ Семенчук Г.И. Формирование и развитие территории Полоцкой земли в IX – первой половине XIII в. / Автореф. дисс. канд. ист. наук. Мн., 1993. С. 15–19.

²⁶ ПВЛ. Ч. 1. С. 170–171.

І.Шаскольскага¹), хоць на справе яна такой не была. Нямецкія каланісты проста шукалі лепшага, вальнейшага жыцця, кіруючыся зусім не нацыянальнымі ці палітычнымі інтарэсамі. Нацыянальны антаганізм паміж немцамі і славянамі з’явіўся даволі позна. Прынамсі, для другой фазы нямецкага ўплыву на Усходнюю Еўропу (XIII–XIV стст. паводле Ё.Матля²) ён яшчэ не быў характэрны. Само азначэнне “Drang nach Osten” у дачыненні да сярэднявэковай нямецкай каланізацыі неканкрэтнае і, як слухна заўважыў польскі гісторык Б.Зентара, непрыдатнае для гістарычнай навукі³. У гэтым пераконвае і вопыт кантактаў Нямецчыны з старажытнабеларускімі землямі — Полацкім княствам XIII ст.

Месцам найбольш ранняй сустрэчы розных светаў — рымска-лацінскага (немцы, шведы, датчане), грэка-праваслаўнага (Русь) і паганскага (лівы, эсты) — з’яўляўся востраў Готланд, які ўжо ў XII ст. стаў важным цэнтрам гандлю ў Балтыйскім басейне. У сярэдзіне XII ст. немцы (саксонскія купцы) выйшлі на ўсходняе ўзбярэжжа Балтыкі. Хутка яны дасягнулі і рынкаў Русі. Ёсць звесткі, што каля 1165 г. вестфальцы гандлявалі ўжо “in Ruthia” — хутчэй за ўсё ў Падзвінні. Актыўным быў і другі бок. Вядома, што ў 1188 г. імператар Фрыдрых I даў рутэнам прывілей на гандаль з Любекам. Услед за купцамі на ўсход Балтыкі рушылі нямецкія місіянеры.

Паколькі тэрыторыя Інфлянтаў (Інфлянтамі, або Лівоніяй у XIII–XVII стст. называлі прыбалтыйскія землі паміж Дзвіной і Фінскай затокай) кантралявалася тады Полацкам, Псковам і Ноўгарадам (Полацк валодаў басейнам Дзвіны ад яе сярэдняй плыні да Земгальскай гавані, збіраў даніну з ліваў і латгалаў), сутыкненне (сустрэча) Захаду і Усходу ў Падзвінні было непазбежным.

Першая ж вядомая нямецкая хрысціянская місія ў Інфлянтах дасягнула поспеху. Гальштынскі канонік Майнгард, прысланы ў 1180-х гадах у вусце Дзвіны брэменскім арцыбіскупам Гартвікам II, перш чым пачаць місію сярод ліваў, звярнуўся па дазвол да полацкага князя Уладзіміра і атрымаў яго⁴. Уладзімір Полацкі не толькі дазволіў немцам хрысціць мясцовае насельніцтва, але і прыслаў Майнгарду дарункі. Такім чынам, еўрапейская місія ў вусці Дзвіны пачалася ў поўным паразуменні з Полацкам. Выглядае, што апошні быў надзвычай зацікаўлены ў сувязях з нямецкімі купцамі. Бесканфліктнасці гэтага кантакту паспрыяла, думаю, і розніца спосабаў панавання: калі полацкія князі збіралі

¹ Szaskolskij I.P. Walka Rusi przeciwko ekspansji niemieckich zakonów rycerskich w XIII w. // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI w. Toruń, 1990. S. 103–119.

² Matl J. Der Deutsche Anteil am Kulturbau Ost- und Südosteuropas // Ostdeutsche Wissenschaft. Bd. 1 (1954). S. 126.

³ Zientara B. Konflikty narodowościowe na pograniczu niemiecko-słowiańskim w XIII–XIV w. i ich zasięg społeczny // Przegląd Historyczny. T. 59 (1968). S. 198.

⁴ Benninghoven F. Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg, 1961. S. 110.

даніну і не ставілі на мэце хрысціць падуладныя плямёны, не ламалі іх даўняга грамадска-палітычнага ладу, дык нямецкія місіянеры, наадварот, на першым плане мелі хрышчэнне, а збор даніны пакідалі ранейшым уладарам.

Пасля Майнгарда ў 1196 г. інфлянцкім біскупам стаў вестфальскі цыстэрсіянец Бертольд, які дзеля абароны маладой хрысціянскай абшчыны ад ліваў паклікаў саксонскіх рыцараў, а пасля смерці апошняга на яго месца быў прысланы брэменскі канонік Альберт фон Буксгёўдэн, дзейнасць якога прынесла найбольш поспехаў нямецкай місіі і каланізацыі ў Падзвінні. Прыплыўшы ў 1200 г. на чале флатыліі з 23 караблёў з Любека, Альберт ужо праз год заснаваў Рыгу і пачаў актыўна вербаваць у Нямецчыне пілігрымаў. Яшчэ праз год з мэтай абароны касцёла тут быў утвораны рыцарскі Ордэн братаў Хрыстовых (Fratres Militiae Christi), названы пазней Ордэнам братаў па мячы (Schwertbrüderorden). З Марыенфельда, што на ўскраі Мюнстэрланда, паклікалі манахаў-цыстэрсіянаў, якія з 1205 г. мелі ўжо ўласны кляштар у Дзюнамондэ. Ордэн спачатку складаўся галоўным чынам з вестфальцаў, пазней таксама з рыцарства Цэнтральнай Нямецчыны, Гальштыніі. Колькасць братаў-рыцараў у тых часы наўрад ці перасягала 180, а ўсе ваенныя сілы немцаў у Інфлянтах вагаліся тады ў межах 1200–1800 чалавек. Дзякуючы раздзелу зямель паміж біскупам Альбертам і рыцарамі (апошнія атрымалі траціну ўсіх уладанняў) у 1207 г. у Інфлянтах з’явілася першая ўласна ордэнская дзяржава, якая стала мадэллю і для тэўтонаў. У цэлым у XIII ст. нямецкае рыцарства складала прыкладна 80 працэнтаў усяго васалітэту Інфлянтаў, а нямецкае мяшчанства — 2/3 жыхароў Рыгі⁵. Падобныя суадносіны былі і ў іншых гарадах. Так што менавіта немцы з’яўляліся той сілай, якая вызначала адносіны Інфлянтаў да Русі ў цэлым і да Полаччыны ў прыватнасці. Як жа яны складваліся?

Першая трэць XIII ст., гады біскупства Альберта, падрабязна апісаны ў Хроніцы Генрыха Латыша, таму няма патрэбы дэтальва засяроджвацца на падзеях таго часу. Падкрэслію самае істотнае. Да адкрытага канфлікту паміж Полацкам і немцамі даходзіла двойчы: у 1203 г., калі Уладзімір Полацкі напаў на Ёюкскюль і Гольм (праўдападобна, прычынай паходу стала няспраўная выплата даніны лівамі), але быў адбіты, і зімою 1206/07 г., калі палачане, якіх лівы папрасілі падтрымаць паўстанне, зноў аблажылі ордэнскія ўмацаванні Гольма, але неўзабаве мусілі вярнуцца, і да выправы на Рыгу справа не дайшла.

У хроніцы можам знайсці значна больш прыкладаў паразумення. Генрых Латыш паказвае, што ў Падзвінні ў той час ініцыятыву ўжо перахопліваюць літоўцы. Для біскупа Альберта найбольшая небяспека зыходзіла ад гэтых ваяўнічых паганцаў. Ён імкнецца да саюзу з Полацкам і асперагаецца літоўска-полацкай кааліцыі. Князь Вячка ў 1207 г. сам ідзе ў Рыгу і просіць дапамагчы

⁵ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введение, перевод и комментарии С.А. Аннинского. М.; Л., 1938. С. 59.

адбіцца ад літоўцаў. А біскуп Альберт не парушае “добрых старых правоў” полацкіх князёў у Падзвінні. Залежныя ад іх правінцыі біскуп спрабуе здабыць не сілай, а на аснове права, праз дамовы — васальныя ці шлюбныя. Гэта з ініцыятывы Альберта ў Полацк прыехалі нямецкія паслы ў 1206, а затым і ў 1210 г., якія былі прыязна сустрэты палачанамі⁶. Падобна, што пасольства Арнольда мела ўжо гатовы праект пагаднення, які і стаў асновай дамовы аб міры. Праўдападобна, ужо “вечны мір” 1210 г., падпісаны ў Рызе, забяспечваў раўнапраўныя гандлёвыя інтарэсы абодвух бакоў (“чысты шлях” купцоў па Дзвіне). Прадугледжваў ён і супольную барацьбу супраць агульнага ворага — Літвы. Праз два гады ў Герцыке мір быў адноўлены, пры гэтым зноў падкрэслівалася актуальнасць супольнай абароны ад літоўцаў, на гэты раз полацкім князем⁷. Цяпер даніна з ліваў ужо заставалася немцам. Прычым храніст сцвярджае, што Уладзімір Полацкі сам адмовіўся ад яе. Полацк у 1212 г. упершыню адкрыта прызнаў і пацвердзіў панаванне немцаў над краем ліваў і латгалаў.

Асноўныя моманты герцыцкай дамовы былі ўзноўлены ў 1223 г., пасля бітвы на Калцы, калі ў Рыгу прыехала полацкае і смаленскае пасольства. А ў 1229 г. падпісана шырокая дамова паміж Смаленскам, Полацкам і Віцебскам, з аднаго боку, і Рыгай, Готландам ды паўночна-нямецкімі гарадамі, з другога, вядомая ў гістарычнай літаратуры як “Смаленская гандлёвая праўда”. Яна нармавала ўвесь даганзейскі і раннеганзейскі міжнародны гандаль па Дзвіне, захоўваючы прававую моц да часоў Вітаўта.

Да 1260-х гадоў ніякіх сур’ёзных парушэнняў падзвінскіх гандлёвых сувязей не было. У кожным разе з наяўных крыніц пра іх нічога невядома. Наадварот, у сярэдзіне XIII ст., калі заняпаў нямецкі асяродак у Смаленску, значэнне Полацка як гандлёвага цэнтра ўзрасло. Тут з’явілася сталая ганзейская факторыя. У адрозненне ад Ноўгарада, дзе нямецкія купцы праз паўгода побыту мусілі выязджаць, у Полацку яны маглі жыць пастаянна, хоць і не мелі асобнага двара. Доўгае знаходжанне чужаземцаў у нязменным складзе спрыяла інтэнсіфікацыі іх кантактаў з мясцовымі жыхарамі.

Гэты новы этап развіцця адносін Полаччыны з заходнім светам у палітычным плане мог быць звязаны з у княжаннем у Полацку Таўцівіла (тут ён прыняў праваслаўе і хрысціянскае імя Тэафіл). У 1248 г., калі дайшло да канфлікту з Міндоўгам, каб займець дапамогу рыцараў, гэты князь паабяцаў Ордэну частку бліжэйшых немцам балцкіх зямель, а галоўнае — перайшоў у Рызе у каталіцтва (ахрышчаны рыжскім біскупам Мікалаем пры ўзгодненасці з Ордэнам) ды акрэсліў перспектыву перадачы ўсёй Полаччыны пад юрысдыкцыю рыжскага біскупа. Папа Інакенці IV атрымаў павадамленне пра хрост Таўцівіла ад арцыбіскупа Прусіі Альберта Сюрбэра, пры-

⁶ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. С. 124.

⁷ Тамсама. С. 140.

значанага легатам у Інфлянты і Русь, і яму ж даручыў займацца справай стварэння новай катэдры.

Для папскай курыі адкрывалася новая перспектыва на Усходзе. У Рыме пачыліся надзеі на хуткую рэлігійную канверсію абшараў Беларусі. З 1248 г. пачалася актыўная каталіцкая прапаганда, фактычна — першая спроба шырокага мірнага наступу Рыма на еўрапейскі Усход. Папа накіраваў сюды чатыры пасланні — два для Ордэна, адно для Данілы Галіцкага і адно для Таўцівіла, па хрышчэнню Аляксандра⁸. Верагодна, тады ў Полацку і з’явіўся каталіцкі храм, была заснавана каталіцкая дыяцэзія, дакументальна засведчаная папскай булай 1255 г. як біскупства *Rutheniensem* (адно з дзесяці, падпарадкаваных рыжскаму арцыбіскупу Альберту). На жаль, ніякіх звестак пра яе межы, арганізацыю і асобу біскупа няма.

Хоць ужо ў 1251 г., умешваючыся ў канфлікт Таўцівіла з Міндоўгам, Ордэн аддаў перавагу апошняму, адносіны немцаў з Таўцівілам не пагоршыліся. Застаючыся іх саюзнікам, Таўцівіл княжыў у Полацку да сваёй смерці (пачатак 1260-х гадоў).

Пасля забойства Таўцівіла на полацкім пасадзе нейкі час быў Канстанцін (праўдападобна, яго сын), які ў тым жа 1264 г. мусіў уцякаць у Рыгу. Невядома, што пабудзіла яго падараваць Ордэну шэраг уладанняў Полацка ў Латгаліі. Акт гэтага даравання, пацверджаны булай папы Урбана IV у жніўні 1264 г., вядомы гісторыкам як “Данацыя Канстанціна”⁹, выклікае контраверсійныя тлумачэнні. Прыкладам, нямецкі гісторык М.Гельман лічыў, што перадачу зямель *regnum Polochense* ажыццявіў яшчэ Таўцівіл¹⁰. У кожным разе Канстанцін стаў вядомы сваёй пранямецкай палітыкай. У канцы XIII ст. рыжане прыгавалі віцебскаму князю Міхаілу, што яго бацька Канстанцін быў справядлівы і прывязны да немцаў.

Наогул, у 1260-х гадах нямецкі ўплыў у Полацку быў яшчэ моцны. Тут маглі знаходзіцца клірыкі, прэлаты, ордэнскія рыцары. У канцы 1264 г., ужо пры князі Гердзені, дайшло да падпісання новай дамовы паміж Полацкам і Віцебскам, з аднаго боку, ды Рыгай і Ордэнам, з другога, якая ўключыла ў сябе і ўмовы “данацыі Канстанціна”. Цяпер Полацк канчаткова адмаўляўся на карысць немцаў не толькі ад зямель, перададзеных ім Канстанцінам, але і ад усіх іншых уладанняў у Латгаліі, а немцы за гэта адмаўляліся ад усялякага ціску на Полаччыну. Гэтай дамовай фактычна вызначалася трывалая мяжа

⁸ Ammann A. Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbalticum zum Tode Alexander Newski's: Studien zum Werden der russischen Orthodoxie // *Orientalia christiana analecta*. 1936. Т. 105. S. 273.

⁹ Taube M.F.v. Internationale und kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum und Russland zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1938. В. 3. S. 39.

¹⁰ Hellmann M. *Das Lettenland im Mittelalter*. Münster; Köln, 1954. S. 194–195.

паміж Інфлянтамі і Полаччынай. Паслядоўна пільнаваліся ўзаемавыгадныя гандлёвыя інтарэсы, прычым у прыклад ставіліся старыя часы: “... як было пры першых князях полацкіх”. “...Нямецкаму госцю ў Полацкую [зямлю] вольна ехаць гандляваць, купіць і прадаць. Таксама Палачанам і Віцяблянам вольна гасціць у Рызе і на Гоцкім беразе”¹¹.

Размежаванне і адмова немцаў ад місіі асудзіла на заняпад лацінскі касцёл у Полацку. Біскупская рэзідэнцыя была пакінута на волю лёсу і з ункняжаннем ваяўнічага паганца Трайдзена мусіла загінуць. Сярод шэрагу дакументаў пра апошнія сведчыць скарга рыжскага арцыбіскупа папе, які ў 1305 г. дакараў Інфлянцкі ордэн, што гэта дзеля яго неразумнай палітыкі збудаваны раней касцёл у Полацку быў кінуты і разбураны¹². Пра тое ж згадвалася і ў пасланні папы Клімента V.

Яраслаў Ізяславіч у Полацку і Міхаіл Канстанцінавіч у Віцебску сталі апошнімі ўсходнеславянскімі князямі гэтых Падзвінскіх зямель. У 1270-х гадах гандлёвыя сувязі сур’ёзна разладзіліся, віной чаму былі, відаць, умяшанні Ордэна. Віцебскі князь скардзіўся тады на ўціск яго купцоў з боку Ордэна, а сам абмежаваў правы немцаў, забараніўшы ім займацца транзітным гандлем у Віцебску. Але ў апошнія два дзесяцігоддзі XIII ст. гаспадарчыя сувязі паміж Усходам і Захадам па Дзвіне зноў унармаваліся.

Наогул, можна канстатаваць, што нямецкае місіянерства і каланізацыя ў Ніжнім Падзвінні не ўяўлялі пагрозы для Русі. Немцы тут кіраваліся найперш эканамічнымі інтарэсамі. Дастаткова моцныя выправы супраць Русі не ладзіліся, бо і сілы рыцараў тут былі абмежаваныя. Полаччына ніводнага разу не была пад ударам Ордэна, як, зрэшты, і сама не ажыццявіла ніводнага агульнага паходу на Рыгу. Прасоўванне немцаў у славянскія правінцы было абумоўлена хутчэй спрыяльнымі акалічнасцямі ды іх разумнай палітыкай, а не сілай. З боку ўсходніх славян гаспадарчыя інтарэсы таксама бралі верх над “ідэяй нацыянальнага адзінства” Русі, аб ролі якой не раз пісалі савецкія гісторыкі. Полацк, Пскоў і Ноўгарад дзейнічалі паасобку, кожны ў сваіх інтарэсах. У сувязі з гэтым дзіўнымі выглядаюць трактоўкі адносінаў Полацкага княства з Інфлянцкім ордэнам у беларускай гістарычнай літаратуры. Гаворыцца толькі пра нямецкую агрэсію. Прычым, нават у падручніках і дапаможніках сцвярджаецца, што “крестоносцы упорно стреміліся ўсталяваць сваё господство над северо-западными землями Руси”¹³, што з боку Русі “супраціўленне крыжаносцам узрастала”¹⁴. Шкада, што такія стэрэатыпы, сфармаваныя савецкай ідэалогіяй, сустракаем і ў найноўшых выданнях

¹¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / Сост. А.Л.Хорошкевич. М., 1977. № 2; Russisch-Livländische Urkunden. S.-Petersburg, 1868. Nr. 24a.

¹² Taube M.F.v. Internationale und kirchenpolitische Wandlungen... S. 40.

¹³ История БССР / Ред. В.Чепко, А.Игнатенко. Мн., 1981. Ч. 1. С. 60.

¹⁴ Гісторыя БССР: У 5 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 118.

сінтэтычнага характару¹⁵. Між тым нават сам тэрмін “крыжак” неапраўдана ўжываць у дачыненні да рыцараў Ордэна мечаносцаў.

Несумненна, з пункту гледжання далучэння новых народаў да заходняй сістэмы культуры і гаспадарання нямецкая каланізацыя на ўсходзе Балтыкі мела пазітыўны змест, які ў нас звычайна не бярэцца пад увагу. Полацкая зямля належала да таго рэгіёна еўрапейскага Усходу, які меў самыя інтэнсіўныя і цесныя кантакты з заходне-лацінскім светам. Канкрэтнае выяўленне заходніх уплываў у тагачаснай культуры Беларусі — прадмет асобных, спецыяльных даследаванняў.

Язэп Юхо (Мінск)

Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. і еўрапейскае заканадаўства

Эпоха Адраджэння і гуманізму ў Еўропе характарызувалася ўздымам свецкай навукі ў розных галінах, у тым ліку і права. Вядучыя дзеячы новага грамадства добра ўсведамлялі, што толькі права можа забяспечыць бяспеку як усяго грамадства, так і асобы. Права аддзяляецца ад рэлігіі. Пачынаюць складацца розныя зборнікі прававых нормаў, што грунтуюцца на судовай практыцы, старажытным рымскім і кананічным праве.

Заканадаўства як крыніца права ў краінах Заходняй Еўропы мела другараднае значэнне, у сувязі з чым і выкладанне мясцовага нацыянальнага права пачалося там толькі ў XVII ст. — у Швецыі з 1620 г., у Парыжы — з 1679 г. Выкладанне нямецкага права пачалося ў Вітэнбергу ў 1707 г., англійскага — у Оксфардзе ў 1758 г., Кембрыджы — у 1800 г. У Вялікім жа Княстве Літоўскім выкладанне мясцовага права распачалося ў Вільні ў 1562 г., а ў 1644 г. быў нават створаны ў Віленскай акадэміі, што дзейнічала на правах універсітэта, юрыдычны факультэт з чатырох кафедраў — двух кананічнага права і двух цывільнага права.

У XVI ст. у Беларусі склалася самастойная прафесія — юрыст. Узнікла прафесійная адвакатура, былі ўтвораны новыя суды, адзеленыя ад адміністрацыі. Апрача таго, і ўсе службовыя асобы, якія выконвалі розныя адміністрацыйныя і судовыя функцыі, павінны былі ведаць і ўмець карыстацца мясцовым правам, выкладзеным у шматлікіх граматах (прывілеях) і статутах.

Першыя спробы кваліфікацыі права ў ВКЛ былі зроблены ў сярэдзіне XV ст. у Судзебніку Казіміра 1468 г. Там уведзіліся адзіныя меры крымінальнага пакарання за крадзеж. Аднак змест Судзебніка быў абмежаваны, большасць праваадносін па-ранейшаму рэгулявалася ў кожнай зямлі (ваяводства або павеце) па-рознаму, у залежнасці ад мясцовага звычайнага права. Недахопы Судзебніка садзейнічалі распрацоўцы Статута ў ВКЛ.

¹⁵ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1. С. 97.

Пры падрыхтоўцы Статута 1529 г. яго складальнікі ўпершыню вырашылі шэраг вельмі складаных тэарэтычных і практычных пытанняў: пра размежаванне нормаў права па асобных галінах, размяшчэнне іх у пэўнай сістэме. Увялі шмат новых палажэнняў, раней невядомых праву ВКЛ. Гэты Статут быў першым у Еўропе Зводам законаў, створаным на аснове кадыфікацыі мясцовага нацыянальнага права і выкладзеным на беларускай мове.

Статут 1529 г. паклаў пачатак прававой рэформе ў дзяржаве. Хутка ў яе пачалі ўносіцца дадатковыя артыкулы, што ў сваю чаргу выклікала неабходнасць распрацоўкі новага Статута. У 1551 г. была створана спецыяльная камісія па падрыхтоўцы праекта новага Статута, у склад якой былі выбраны дзесяць чалавек. Апрача камісіі ў падрыхтоўцы праекта ўдзельнічалі і іншыя асобы. Усёй працай кіраваў адзін з выдатных дзяржаўных дзеячаў таго часу — канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны.

Статут Радзівіла Чорнага быў ухвалены на Бельскім сойме 1564 г. Спачатку меркавалася ўвесці гэты Статут ў дзеянне з 11 лістапада 1564 г., але справа зацягнулася, і ён пачаў дзейнічаць з 1 сакавіка 1566 г. Абнародаваны ён быў з дадаткам прывілеяў 1563, 1564 і 1565 гг. Статут падзяляўся на 14 раздзелаў, а раздзелы падраздзяляліся на артыкулы. Усяго ў ім было 367 артыкулаў. Да найбольш важных нормаў, выкладзеных у Статуце, належаць нормы дзяржаўнага права, што вызначалі суверэнныя правы дзяржавы, яе тэрыторыю, парадак утварэння і дзейнасці дзяржаўных органаў, асноўныя правы і прывілеі шляхты і часткова іншых слаёў насельніцтва.

Статуты 1529 і 1566 гг. дзейнічалі параўнальна нядоўга. Яны сталі своеасаблівай папярэдняй апрацаванай найбольш вядомага зводу законаў ВКЛ — Статута 1588 г., які дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы з 1589 г. да 1840 г., г. зн. 251 год — нават 45 гадоў пасля ліквідацыі ВКЛ у 1795 г.

Статут 1588 г. складала цэлая група людзей, якія мелі спецыяльную юрыдычную падрыхтоўку, а таксама службовыя асобы ВКЛ. Усёй работай кіравалі Астафій Валовіч і Леў Сапега, якія займалі ў той час пасады канцлера і падканцлера ВКЛ.

Статут 1588 г. заканадаўча аформіў захаванне ВКЛ як самастойнай дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі 1569 г., паводле якога меркавалася злічы ВКЛ з Польшчай у адзіную дзяржаву. Аднак на практыцы гэтага не абдылося. Ад ВКЛ былі адарваны Украіна, беларускае Падляшша і далучаны да Польшчы, астатняя ж частка ВКЛ сумесна з Польшчай утварылі новую канфедэрацыйную дзяржаву — Рэч Паспалітую, у якой як Польшча, так і ВКЛ працягвалі заставацца суверэннымі дзяржавамі. ВКЛ захоўвала адасобленую тэрыторыю. Больш таго, Статут абавязваў вялікага князя “размножати Великое княжество Литовское и што бы розобрано и отышло, зась ку нему привернути” (раздзел III, артыкул 4). Захоўвалася таксама адасобленасць дзяржаўнага і судовага апарату, заканадаўства, фінансаў, арміі. Толькі ўрадженцы

Беларусі і Жмудзі мелі права займаць дзяржаўныя і судовыя пасады ў ВКЛ. Агульнымі для абедзвюх дзяржаў былі кароль і сойм, але не было адзінага ўрада. У Статуце 1588 г. не было ніводнай нормы, якая магла б быць выкарыстана на шкоду дзяржаўнай самастойнасці ВКЛ.

Сістэматызацыя права, на аснове якой ствараўся Статут 1588 г., рабілася на новых прынцыпах, уласцівых для пераходнай эпохі ад еўрапейскага сярэднявекі да Новага часу і зараджэння буржуазных адносін. Абмяжоўвалася ўлада гасудара, намячалася раздзяленне ўладаў, з-за чаго заканадаўчая замацоўвалася за соймам, выканаўчая — за вялікім князем і радай. Некаторыя суды аддзяляліся ад адміністрацыі і ўтваралі судовую ўладу, абвешчалася адзінства права для ўсёй дзяржавы і ўсіх паўнапраўных людзей.

Прызнанне розных ільгот і прывілеяў для пануючых саслоўяў і асобных груп феодалаў і духавенства падрывала агульны прынцып адзінства права. Гэтыя прывілеі — не выключэнне, яны былі састаўной часткай усяго феадальнага права, хоць і не адпавядалі новым прынцыпам, у чым і заключалася ўнутраная супярэчнасць феадальнай сістэмы права. Побач з тыпова феадальнымі нормаў права ў Статут 1588 г. былі ўключаны і некаторыя нормы, народжаныя ідэямі Рэфармацыі і гуманізму.

Праз увесь Статут праводзіцца ідэя ўмацавання прававога парадку, пры якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя прававога парадку была накіравана найперш супраць дэспатызму гасудара, буйных феодалаў і сярэднявековай тэакрытычнай тэорыі паходжання і сутнасці дзяржавы. Адлюстравалася яна ў многіх артыкулах Статута, а таксама была выкладзена Львом Сапегам у яго звароце да ўсіх саслоўяў, што быў надрукаваны як прэамбула да Статута.

Статут 1588 г., як і папярэднія Статуты, быў складзены на тагачаснай беларускай літаратурнай мове, зразумелай пераважнай большасці насельніцтва. А ў Заходняй Еўропе тады карысталіся правам, выкладзеным на адзінай лацінскай мове.

Статуты ВКЛ аказалі значны ўплыў на заканадаўства і судовую практыку суседніх дзяржаў. Яны былі перакладзены на лацінскую, польскую, рускую і нямецкую мовы. Даследчыкі гісторыі польскага права В.Мацяёўскі, Т.Астроўскі, Ю.Макарэвіч, Ю.Бардах і іншыя сцвярджаюць, што ў XVII–XVIII стст. у польскіх судах карысталіся Статутам 1588 г. як дапаможнай крыніцай пры адсутнасці патрэбнай нормы ў польскім праве. Статут 1566 г. заставаўся дзеючым законам на тых тэрыторыях Украіны, што былі далучаны да Польшчы пасля Люблінскай уніі 1569 г. Пасля далучэння Левабярэжнай Украіны да Расіі і там захавалася сваё права, аснову якога складалі Статуты ВКЛ. Даследчыкі гісторыі ўкраінскага права А.Ткач адзначаў, што хаця афіцыйна Статут быў санкцыянаваны ўрадам як крыніца права толькі ў другой палове XVIII ст., але ён увесь час заставаўся самай аўтарытэтай крыніцай

украінскага права. Пасля захопу ў 1772 г. Галіцыі Аўстра-Венгрыяй і там (законам ад 2 снежня 1775 г.) Статут прызнаваўся як дапаможная крыніца.

Статут 1588 г. выкарыстоўваўся як дапаможная крыніца ў Маскоўскай дзяржаве пры падрыхтоўцы Саборнага ўлажэння 1649 г., што засведчыў даследчык гісторыі рускага права М.Уладзімірскі-Буданаў.

Статуты ВКЛ аказалі значны ўплыў на заканадаўства і судовую практыку Усходняй Прусіі і Лівоніі, якія былі цесна звязаны з Польшчай і Княствам.

У Статутах упершыню ў Еўропе былі выкладзены нормы канстытуцыйнага права, што ставіла іх вышэй за ўсе тагачасныя еўрапейскія заканадаўчыя акты. Кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст (урадзенец Беларусі) у выступленні на агульным сойме 11 верасня 1776 г., гаворачы пра Статут 1588 г., адзначаў, што Леў Сапега заслужыў павагу нашчадкаў тым, што і па сённяшні дзень яны “шчасліва” карыстаюцца Статутамі, і многія ваяводстваў Польшчы жадаюць, каб і ў іх было падобнае права.

У канцы прамовы ён жадаў, каб і палякі дасягнулі шчасця мець у Кароне такі Статут, якім ганарыцца Літва. Нават больш чым праз дзвесце гадоў пасля выдання Статут лічыўся, на думку Г.Калантая, “самай дасканалай кніжкай законаў ва ўсёй Еўропе”¹.

Статут 1588 г. карыстаўся пашанай у беларускай інтэлігенцыі XIX ст. Гэта засведчыў Ян Чачот, які ў 1823 г. быў сасланы за ўдзел у студэнцкіх гуртках філаматаў і філарэтаў у глыб Расіі. У прымусовае падарожжа ён узяў з сабой Статут 1588 г. У адным з сваіх лістоў Чачот пісаў: “... я па шыю ўжо закапаўся ў Статуце. Чым больш прыдаю яму значэння, чым болей разумею, што ён будзе крыніцай маёй долі [...] тым больш робіцца ён прывабнейшы [...] З ім драмлю, з ім сплю, яго аднаго толькі і трымаюся, яму прысвячаю ўвесь свой вольны час [...] Так я заглыблены ў Статут, што калі з Жэготам пачынаем спяваць, то ён з кнігі нямецкай, а я са Статута што-небудзь спяваю”².

Лявон Калядзінскі (Мінск)

Усходнеславянскія традыцыі і заходнееўрапейскія навацыі ў матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі X–XVII стст.

Праблема ўзаемадзеяння ўсходнеславянскай і заходнееўрапейскіх культур у Беларусі хаця і актуальная, але, разам з тым, не з’яўляецца нечакана ўзніклай. Першым, хто звярнуў увагу на спалучэнне усходнеславянскіх і заходнееўрапейскіх плыняў, быў Ф.Скарына. У прадмовах да сваіх выданняў ён арганічна і

¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956. Т. 1. С. 347.

² Чачот Ян. Наваградскі замак. Мн., 1989. С. 252.

непаўторна спалучае як усходнеславянскія, так і заходнееўрапейскія традыцыі¹. Філасофскае асэнсаванне гэтай з’явы даў на пачатку XX ст. І.Канчэўскі. Праўда, яго назіранні датычыліся ў асноўным фармавання менталітэту беларусаў. “Беларусь ад X веку і да гэтай пары, — пісаў ён, — з’яўляецца полем змагання двух кірункаў культуры — заходняга і ўсходняга”. “Мы, беларусы, — працягваў І.Канчэўскі, — вагаліся паміж двума культурнымі тыпамі. Нам падабалася ўсходняя прастата, шчырасць, адпаведнасць выгляду нутранай сутнасці, а з другога боку — большая аб’ектыўнасць і болей чалавеччае захаванне Захаду”². Апошнім часам спецыфіка менталітэту беларусаў зноў прыцягвае ўвагу даследчыкаў, якія адзначаюць, што светаўспрыняцце нашага народа фармавалася на скрыжаванні некалькіх культурных плыняў: славянскай, балцкай і інш.³

Сінтэзу усходнеславянскіх традыцый і заходнееўрапейскіх навацый ў большай ці меншай ступені надавалі ўвагу ў сваіх працах беларускія гісторыкі і этнографы З.Капыскі, Е.Карпачоў, В.Мялешка, А.Грыцкевіч, Г.Галенчанка, І.Чаквін. Але іх даследаванні грунтаваліся выключна на пісьмовых крыніцах, а высновы датычыліся, у асноўным, пытанняў грамадскага ладу і духоўнай культуры. Што датычыць апошняй, дык тут нельга не адзначыць уклад у распрацоўку гэтага пытання даследчыкаў беларускага выяўленчага мастацтва і музыкі Н.Высоцкай, В.Церашчатавай, В.Скарабагатава, В.Дадзіёмавай, Г.Пікарда.

Назапашаны беларускімі археолагамі матэрыял дае падставы далучыцца і нам да гэтай праблемы, зірнуць на яе скрозь прызму аналізу археалагічных крыніц. Заўважым, што спроба такога роду ўжо рабілася, але чамусьці ахоплівала толькі перыяд позняга сярэднявек’я⁴. На нашу думку, гэты працэс пачаўся намогва раней, а менавіта адначасова з узнікненнем гарадской матэрыяльнай культуры.

Здаецца мэтазгодным вылучыць чатыры этапы ў станаўленні ўказанага працэсу.

¹ Мальдзіс А. Франциск Скорина как поборник идей европейского духовного единства // Франциск Скорина и традиции гуманизма в славянской культуре. Мн., 1990. С. 23–25.

² Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Досьледзіны беларускага сьветагляду. Вільня, 1921. С. 8–15.

³ Дубянецкі Э. Унікальны менталітэт беларусаў // Бел. думка. 1994. № 12. С. 6–11; Ён жа. Беларускі менталітэт: Вытокі і гістарычная эвалюцыя // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 95–98.

⁴ Собаль В.Е., Краўцэвіч А.К. Матэрыяльная культура беларусаў ў часы Францыска Скарыны (канец XV–XVI стст.) // Франциск Скорина и традиции гуманизма в славянской культуре. Мн., 1990. С. 16–18; Краўцэвіч А. Еўропа і Расія: Дзе месца Беларусі? // Культура. 1993. 1 сак.; Трусаў А. Агульныя тэндэнцыі ў гарадской матэрыяльнай культуры Вялікага Княства Літоўскага // Спадчына. 1994. № 6. С. 11–12.

Першы этап, IX–XI стст. (дагарадскі і раннегарадскі). На гэтым этапе гарады вырастаюць з родаплямённых цэнтраў (Полацк, Віцебск, Гомель) або з парубежных крэпасцей (Брэст, Мінск). У матэрыяльнай культуры гарадоў гэтага часу іншым разам заўважаюцца яшчэ этнавызначальныя рысы (спецыфічныя скроневыя кольца). Заходнееўрапейскія элементы ў матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі на гэтым этапе з’яўляюцца як у выніку гандлёвых кантактаў, так і некаторай міграцыі насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і Скандынавіі. Канцэнтрацыя знаходак заходнеславянскага паходжання прыпадае, у асноўным, на паўднёва-заходні рэгіён Беларусі (М.Малеўская, В.Пярхаўка). Невялікая міграцыя скандынаўскага этнасу назіраецца ў гэты час ў Браслаўскім Паазер’і. Пра гэта сведчаць вынікі раскопак на гарадзішчах Маскавічы і Рацёнкі, дзе знойдзены тыповыя варажскія рэчы: скарлупкападобныя і раўнаплечныя фібулы, а таксама косткі жывёл, на якіх ёсць рунічны надпіс (Л.Дучыц). Дапускаецца думка аб прысутнасці скандынаўскага насельніцтва ў гэты час і на некаторых паселішчах у Панямонні. Так, у ваколіцах Ваўкавыска знойдзена кап’ё, утулка якога аздоблена срэбнай інкрустацыяй. У Гродна знойдзены меч, на клінку якога ёсць падковападобнае кляймо. У Слоніме выяўлены шлем з акруглым верхам і наноснікам. Такого роду ўзбраенне часта знаходзілі на скандынаўскіх помніках (Ф.Гурэвіч).

Знаходкі скандынаўскага паходжання ёсць і ў тагачасных гарадах Полацкай зямлі. Гэта — меч з ваколіц Полацка, на клінку якога ёсць лацінскі надпіс “Ulfbert” і кап’ё са срэбнай інкрустацыяй з гарадскога некропаля, што паблізу Лукомля. Існуе думка і пра варажскае паходжанне полацкага скарбу залатых рэчаў IX–X стст. (Г.Штыхаў).

Адзінкавыя рэчы скандынаўскага паходжання сустракаюцца і на поўдні Беларусі. Так, на гарадзішчы Франопаль Брэсцкай вобласці знойдзены ажурны бронзавы наканечнік ад похваў з выявай жывёлы, у якой выгінаецца цела. Фрагмент ажурнай срэбнай падвескі, дзе відаць выява двух звяроў, якія хапаюць адзін другога, знойдзены на селішчы ў нізоўі р. Убарць. А на селішчы Гарадзішча, што ў 12 км паўночна-ўсходней Пінска, знойдзены жалезны відэлец у выглядзе трохзубца, у якога чаранок загнуты пад прамым вуглом. Падобныя відэльцы насілі шведскія вікінгі (А.Іоў).

Пералічаныя вышэй рэчы з’яўляюцца прывазнымі. Праіснаваўшы пэўны час у асяродку ўсходнеславянскай культуры, яны засталіся затым ляжаць у культурным пласце паселішчаў або ў курганных насыпах, чакаючы ўвагі археолагаў. Але акрэслены пералік рэчаў, што часам сустракаюцца ў раскопках, дазваляе меркаваць, што ў некаторых з іх мясцовае паходжанне відавочна, а сваім узнікненнем яны яўна абавязаны ўплыву заходнееўрапейскай матэрыяльнай культуры. Гэта — жалезныя спражкі з увагнутымі бакамі, крыжападобныя падвескі, спецыфічнай формы касцяныя грабяні (Ф.Гурэвіч). Заслугоўваюць увагі і знаходкі больш дзесятка грузілаў дыскападобнай формы ад

вертыкальнага ткацкага станка, якія былі знойдзены ў пласце IX–X стст. у Віцебску (Г.Штыхаў, Л.Калядзінскі, Т.Бубенька). Такія грузілы добра вядомыя ў Швецыі, Нарвегіі, Фінляндыі, на Белым Возеры (Ю.Штакельберг, Л.Голубева). На думку некаторых даследчыкаў, знаходкі такіх грузілаў на славянскай тэрыторыі могуць сведчыць пра тое, што ў гэтым месцы этнас мяшаны (І.Дубаў, В.Сядых).

У цэлым жа матэрыяльная культура гарадоў Беларусі дадзенага перыяду мае адзінае для ўсходнеславянскага горада аблічча. Гэта — дрэваземляныя ўмацаванні, драўляная забудова, агульны тып рамесніцкіх і прамысловых прылад працы, рэчаў хатняга ўжытку, падабенства якіх прасочваецца на абшары амаль усяго ўсходнеславянскага свету. Заходнееўрапейскія элементы матэрыяльнай культуры на гэтым этапе яшчэ не праніклі настолькі глыбока ў мясцовую культуру, каб нарадзіць у шырокім маштабе іх перайманне.

Другі этап, XII–XIII стст. (перыяд удзельных княстваў). На гэтым этапе ўзнікаюць новыя гарады, найчасцей як гандлёва-рамесніцкія цэнтры сярод сельскага акружэння — Пінск, Слуцк, Клецк і інш. (П.Лысенка). Для гэтага перыяду характэрна ўтварэнне складанай гарадской тапаграфічнай структуры: дзядзінец (іншы раз з асобным княжацкім дваром, як у Віцебску), пасад — вакольны горад (Полацк, Віцебск, Мсціслаў, Тураў, Пінск, Слуцк, Клецк, Навагрудак і інш.), сельская акруга і гарадскі некропаль. Адзначаная з’ява была ўласціва амаль усім усходнеславянскім гарадам.

У гэты ж час назіраецца павелічэнне заходнееўрапейскага імпарту ў агульнай масе рэчаў. Адбываецца і пранікненне заходнееўрапейскіх навацый, перш за ўсё, у інжынерна-фартыфікацыйнай сферы: унутрывальныя канструкцыі Віцебска, Мінска, Полацка, Гродна выкананы ў перакладной тэхніцы, падобная якой ёсць у заходнеславянскіх землях. Унутрывальныя ж канструкцыі Пінска, напрыклад, выкананы ў зрубнай тэхніцы і маюць аналаг на шырокай прасторы ўсходнеславянскага свету. Гэта дазваляе меркаваць пра бытаванне ў гарадах Беларусі заходнееўрапейскага і ўсходнееўрапейскага тыпаў абарончай сістэмы. Адзначым, між іншым, што дзядзінец Гродна на той час меў поруч з драўлянымі ўмацаваннямі яшчэ і каменныя (П.Рапапорт, М.Ткачоў, А.Трусаў), што, бадай, больш, чым іншыя ўсходнеславянскія гарады, набліжае яго да заходнееўрапейскага сярэднявечага горада.

У XIII ст. у шэрагу гарадоў Беларусі (Камянец, Навагрудак, Гродна, Тураў, Брэст) узнікаюць мураваныя вежы тыпу данжонаў, якія таксама паходзяць з Заходняй Еўропы (П.Рапапорт). Не інакш як пад іх уплывам у іншых гарадах Беларусі (Мсціслаў, Полацк) таксама ўзнікаюць вежы тыпу данжонаў, але ўжо сечаныя з дрэва (Л.Аляксеєў).

У другой палове XIII ст. у асобных гарадах Беларусі (Віцебск, Мінск, Гродна, Полацк) з’яўляюцца рамкава-каркасныя канструкцыі. Найчасцей яны служылі асновай крытай галерэі двухпавярховых жылых пабудов. Адзначым,

што крытыя галерэі слупавай (але не рамкава-каркаснай) канструкцыі добра вядомыя па раскопках, напрыклад, у Кіеве (П.Талочка). Відаць, і ў гэтым выпадку можна гаварыць пра спалучэнне ў гарадах Беларусі ўсходнеславянскай і заходнееўрапейскай будаўнічай тэхнікі.

Па-за межамі ўсходнеславянскіх хатабудаўнічых традыцый засталіся багатыя дамы старажытнага Навагрудка. Сцены навагрудскага жытла атынкаваныя, маюць фрэскавы роспіс (Ф.Гурэвіч). Блізкія да іх па тэхніцы апрацоўкі сцен пабудовы сустракаюцца ў Прыбалтыцы, дзе фармаванне гарадской матэрыяльнай культуры адбывалася пад моцным уздзеяннем заходнееўрапейскіх традыцый, найперш нямецкіх (А.Цаўне). Гэта наводзіць на думку пра запасы-чанасць такога будаўнічага прыёму і ў Навагрудку.

Заходнееўрапейскі ўплыў прасочваецца і ў храмах пачатку XII ст., напрыклад у Мінску (Э.Загарульскі), Віцебску (М.Каргер, П.Рапапорт, А.Трусаў) і інш. Знамянальна, што ў некаторых гарадах Беларусі (Полацк, Гродна) тады ж узнікаюць першыя камяніцы грамадзянскага прызначэння (І.Чарняўскі). Несумненна, што як і ў большасці ўсходнеславянскіх гарадоў таго часу, пад заходнееўрапейскім уплывам адбывалася ўдасканаленне некаторых відаў узбраення (А.Кірпічнікаў). Не без заходнееўрапейскага ўплыву з'яўляюцца і бытуюць шахматныя фігуркі выяўленчага тыпу ў Слуцку, Брэсце, Лукомлі, Гродне, Ваўкавыску (І.Ліндэр, Е.Рыбіна), а таксама шашкі ў Віцебску, Мсціславе, Пінску, Клецку (Г.Карзухіна, Т.Бубенька). Заходнееўрапейскі ўплыў, хаця і ў нязначнай ступені, адбіваўся і на гарадскім строі насельніцтва Беларусі XII–XIII стст. (Л.Дучыц).

У цэлым жа матэрыяльная культура гарадоў Беларусі XI–XIII стст. мела амаль што адзіны для большасці ўсходнеславянскіх гарадоў характар. Найперш пра гэта сведчаць бытавая забудова, прылады працы і рэчы хатняга ўжытку. На культываванне дойлідства і мастацкую творчасць выяўленчага кшталту (мазаіка, фрэскавы роспіс у храмах) у гэты час вялікі ўплыў аказала Візантыя (І.Хозераў, Н.Высоцкая). Але да XIII ст. паступовае нарастанне заходнееўрапейскага ўплыву прывяло да культурнай пераарыентацыі на Заходнюю Еўропу, што было абумоўлена гістарычнай сітуацыяй таго часу⁵.

Трэці этап, канец XIII–XVI стст. (перыяд Вялікага Княства Літоўскага). Гарадская культура ВКЛ у гэты час канчаткова фармуецца як неад'емная частка заходнееўрапейскай цывілізацыі (А.Трусаў). На гэтым этапе дзядзінцы шэрагу гарадоў (Віцебск, Гродна, Орша) набываюць мураваныя ўмацаванні. Адбываюцца змены ў назвах і функцыянальным прызначэнні частак гарадоў. На месцы дзядзінца ўзнікае Верхні замак, на месцы пасада (вакольнага горада) — Ніжні замак (Полацк, Віцебск, Слуцк, Клецк, Пінск, Мсціслаў і г.д.). Сельскія акругі гарадоў ператвараюцца ў гарадскія слабоды (найчасцей пад

⁵ Ганецкая І.У. Беларуская культура XI–XVII стст. у агульнаеўрапейскім кантэксце // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 87–90.

назваю “пасад”, “новае месца” і інш.). З наданнем гарадам магдэбургскага права палітычны цэнтр перамяшчаецца цяпер у іх на рыначную плошчу з ратушай. Але ў шэрагу выпадкаў назіраецца суіснаванне двух цэнтраў у гарадах — княжацкай рэзідэнцыі на Верхнім замку і ратушы з гарадскім магістратам на рыначным пляцы (У.Чантурыя).

У XIV–XV стст. мураваныя замкі ўзнікаюць у Навагрудку, Лідзе, Крэве, Міры. Прыкладна тады ж з’яўляюцца інкастэляваныя храмы ў Сынкавічах, Малым Мажэйкаве (Мураванцы) і інш. (М.Ткачоў). Будаўнічая тэхніка і будаўнічыя матэрыялы шмат у чым нагадваюць заходнееўрапейскія ўзоры таго часу (А.Трусаў). Кухонны і сталовы посуд таксама набывае выгляд, падобны да заходнееўрапейскага (Н.Здановіч, В.Собаль, В.Ляўко, А.Трусаў). Такая ж з’ява назіраецца і ў строі, напрыклад, у абутку (С.Тарасаў, Т.Бубенька). Пашыраюцца металічныя вырабы з клеймамі — сведкамі цэхавай вытворчасці (Віцебск, Мінск, Клецк). Большы дынамізм назіраецца ў вайскавай справе: з’яўляецца цяжкаўзброеная рыцарская конніца, агнястрэльная зброя і г.д. (Г.Сагановіч, Ю.Бохан). Аднак масавая забудова, бытавая культура ў большасці сваёй захоўваюць усходнеславянскія традыцыі мінулай пары.

Чацвёрты этап, XVII ст. (час, калі ВКЛ уваходзіла ў Рэч Паспалітую). Умацаванні гарадоў набываюць, у сваёй большасці, выгляд бастыённых збудаванняў, а арганізацыя іх абароны амаль цалкам капіруе заходнееўрапейскія дасягненні ў гэтай галіне (М.Ткачоў). Цэнтрамі гарадоў становяцца рыначныя пляцы, дзе размяшчаюцца мураваныя ратушы (А.Трусаў). Культываваная забудова спалучае ў сабе традыцыі готыкі, рэнесансу і барока (А.Кушнярэвіч).

Незвычайна шырокім становіцца ў гэты час асартымент шкляннага і керамічнага посуду. Ускладняецца тэхналогія апрацоўкі керамікі (В.Ляўко, Н.Здановіч). Паліваная кераміка шырока ўваходзіць у штодзённы ўжытак гараджан. Заходнееўрапейскія навацыі пранікаюць нават у такую галіну матэрыяльнай культуры, як харчаванне, на якое пэўны ўплыў аказваюць цяпер нямецкая, вялікапольская і яўрэйская кухні (В.Пахлёбкін).

Атрымоўваюць далейшае развіццё ў заходнееўрапейскіх формах металічныя побытавыя рэчы (Г.Сагановіч). Прывозіцца шмат прадметаў заходнееўрапейскай вытворчасці (Германія, Галандыя, Італія, Венгрыя, Швецыя). Гэта — шклянны і керамічны посуд, жалезныя вырабы, тканіны. Найбольшым попытам карысталася сукно англійскай або галандскай вытворчасці. Запазычанымі з Венгрыі ў той час прыйшлі ў асяроддзе мяшчан і шляхты такія тыпы адзення, як гусарскі плашч, кунтуш, магерка і г.д. (М.Улашчык).

Тым не менш, і на гэтым этапе масавая забудова, большасць прамысловых прылад працы і рэчаў хатняга ўжытку захоўваюць тое аблічча, якое сфармавалася яшчэ ў старажытнарускі час. Падсумоўваючы сказанае вышэй, адзначым, што на працягу ўсяго перыяду, які тут разглядаецца, пранікненне заходнееўрапейскіх навацый больш шырока адбывалася ў абарончай спра-

ве і мураваным дойлідстве. У позняе сярэднявекое яно ахоплівае і некаторыя бакі бытавой культуры. У той жа час драўляная масавая забудова, большасць рамесніцкіх і прамысловых прылад працы, рэчаў хатняга ўжытку захоўваюць формы, выпрацаваныя яшчэ ў часы Кіеўскай Русі. Да сярэдзіны XVII ст. у выніку паступовай дыфузіі заходнееўрапейскіх навацый ва ўсходнеславянскую аснову матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі ўзнікае своеасаблівы тып гарадской культуры, які мае падобныя рысы як з гарадамі Заходняй Еўропы (найперш Польшчы), так і Маскоўскай дзяржавы (Пскоў, Смаленск, Ноўгарад, Масква). Апошнія не павінна насцярожваць, бо тут праявілася адзіная ўсходнеславянская аснова матэрыяльнай культуры гэтых гарадоў. У той жа час шмат якія элементы матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі XVII ст. мелі свой працяг у традыцыйнай культуры беларусаў XVIII–XIX стст., што дазваляе гаварыць пра завяршэнне к сярэдзіне XVII ст. фармавання ўласна беларускага феадальнага горада ці, дакладней кажучы, яго матэрыяльнай культуры.

Супастаўленне матэрыяльнай культуры беларускага горада XVII ст. з такой жа культурай рускага феадальнага горада паказвае, што ў першым заходнееўрапейскія навацыі набывалі больш шырокае распаўсюджанне. Верагодна, што гэтае параўнанне будзе выглядаць ідэнтычна і з тагачаснымі гарадамі Украіны (калі не лічыць тэрыторыі Чырвонай Русі, дзе заходнееўрапейскі ўплыў быў значна большы).

Аднак у якой ступені ў матэрыяльнай культуры гарадоў сярэднявекавой Беларусі захоўвалася ўсходнеславянская аснова, а ў якой сюды пранікалі заходнееўрапейскія навацыі, можна будзе больш поўна меркаваць пасля стварэння цэласнага малюнка беларускага феадальнага горада і разгляду яго на агульнаеўрапейскім фоне помнікаў гарадской матэрыяльнай культуры.

Уладзімір Свяжынскі (Мінск)

Мемуары XVII стагоддзя:

Праблема супольнай культурнай належнасці

Мемуарыстыка, адзін з асноўных відаў дакументальнай літаратуры, што прыйшоў на змену афіцыйнаму летапісанню, дасягнуў у XVII ст. у Беларусі свайго росквіту. Стваральнікамі мемуараў у гэты час былі выключна прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. Тады немагчыма было знайсці такую шляхецкую сям'ю, дзе не вяліся б сямейныя дзённікі¹. У выніку да нашага часу дайшлі дзесяткі створаных у пачатковы, класічны перыяд развіцця айчынай мемуарыстыкі твораў гэтага жанру. Гэта — і бягучыя нататкі, “справы, вартыя памяці”, календарныя “зборы” дзён, памятных кніжкі, справаздачныя

¹ История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977. С. 205–206.

лісты. Аднак, бадай, найбольшую дакументальную і культурную каштоўнасць сярод іх маюць уласна мемуары, або, як іх тады называлі ў Беларусі і Польшчы, дыярыушы, якія вылучаюцца рэтраспектыўнасцю рэляцый. Убачанае і пачутае з гадамі асэнсоўвалася праз прызму пражытых гадоў, у ім выдзялялася найбольш істотнае для аўтара і чытача.

Цяпер вядома каля 30 дыярыушаў, напісаных у XVII ст. у Беларусі, Польшчы, Расіі. Гэты лік не з’яўляецца канчатковым, сюды ўваходзяць толькі выдадзеныя тэксты, зафіксаваныя ў бібліяграфічным даведніку Э.Малішэўскага². Сярод іх сямейнай хронікай у чыстым выглядзе з’яўляюцца знойдзеныя вядомым гісторыкам мінулага стагоддзя Восіпам Бадзянскім у складзе рукапіснага Познанскага зборніка сямейныя ўпісы Уніхоўскіх³. Падзеі асабістага жыцця пераважаюць у “Гістарычных запісках” Ф.Еўлашоўскага і ў “Дыярыушы” Я.Цадроўскага.

Значную па аб’ёме групу дыярыушаў XVII ст. складаюць такія, у якіх адлюстравана нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народа. Гэта дыярыушы Я.Пачобута-Адлянціцкага, І.Будзілы, А.Лавіцкага, Я.Пятроўскага, Б.і С.Маскевічаў, П.К.Абуховіча, Я. Сапегі, С. Незабытоўскага, Л.Дзялынскага і інш. Асобнае месца займаюць дзённікі падарожжаў. Прага да падарожжаў, навеяная ідэямі Адраджэння, адчувалася ў Беларусі здаўна. Бадай што першым падарожнікам за мяжу, які пакінуў свае ўспаміны, быў Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка. Яго “Перэгрынацыя да Святой Зямлі” натхніла на стварэнне аналагічнага твора навагрудскага падсудка Ф.Еўлашоўскага. Апісанні сваіх падарожжаў у розныя краіны і з рознымі мэтамі пакінулі таксама Я.Цадроўскі (Германія, Галандыя, Данія, Францыя, Англія), Марцін з Абораў Леснявольскі (Швецыя), П.К.Абуховіч (Венецыя, Масква), А.Каменскі-Длужык (Поўнач Расіі), А.Тараноўскі (Турцыя), Т.Білевіч (Германія, Чэхія, Італія, Францыя, Галандыя, Англія) і інш. Знешнюю і ўнутраную палітыку Рэчы Паспалітай, гісторыю Маскоўскай вайны добра вывучаць па “Дыярыушы аб падзеях у Польшчы” Альбрэхта Станіслава Радзівіла.

Прынята лічыць, што ў станаўленні новага віду літаратурнай творчасці ў Беларусі, у фармаванні яе жанравай структуры і формы выкладання пэўную ролю адыграла афіцыйна-дакументальная літаратура і, у прыватнасці, пратаколы-дзённікі сеймаў Рэчы Паспалітай, якія ў выніку алітаратурвання трансфармаваліся ў новы жанр. Аднак узорам пры напісанні мемуарных твораў для беларускіх аўтараў была і польская мемуарыстыка, якая ўжо ў папярэдняе, XVI ст. дасягнула свайго росквіту. Ужо тады ўбачылі свет успаміны А.Поляка, Я.Гарыньскага, М.Рывоцкага, Ананіма, К.Паўлоўскага, Э.Атві-

² Maliszewski E. Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących. Warszawa, 1928.

³ Кіпель Зора. Беларуская мова як культурна-сацыялагічны фактар: На прыкладзе адной сямейнай хронікі XVI ст. // Беларусіка—Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 177–182.

ноўскага, С.Ажахоўскага, Л.Гурніцкага, К.Міхалоўскага⁴. Верагодна, што адным з фактараў узнікнення ў Беларусі мемуарнага жанру быў рост у асяроддзі беларускай шляхты аўтарытэту польскай і наогул еўрапейскай культуры. Нагадаем, што яшчэ Ф.Скарына быў знаёмы з “Хронікай” Г.Шэдэля. Альбрэхт Станіслаў Радзівіл згадвае ў сваім дыярыушы імя французскага мемуарыста XV ст. Філіпа дэ Каміна. Так што ў некаторай ступені гэта быў агульны еўрапейскі літаратурны працэс. Акрамя таго, у многіх мемуарах побач з падзеямі ў Беларусі апісваюцца падзеі ў Польшчы і Расіі, і таму яны не могуць не выкарыстоўвацца польскімі ці расійскімі гісторыкамі і літаратарамі. У сваю чаргу мы не можам не карыстацца такімі гістарычнымі крыніцамі, як дзённікі падарожжаў аўстрыйскага дыпламата А.Мейерберга ці расійскага стольніка П.Талстога, якія, праязджаючы праз Магілёў, пакінулі пра яго каштоўныя нататкі. Цікавыя звесткі пра Беларусь змяшчаюцца ў дыярыушах паляка Я.Х.Паска, украінцаў І.Іяўлевіча і Д.Тупталы.

На агульнасць мемуарнай спадчыны для Польшчы і Беларусі ўказваюць не толькі змест твораў, але і іх форма. XVII ст. было часам, калі Вялікае Княства Літоўскае на правах канфедэрацыі ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай, у Беларусі, акрамя беларускай і царкоўнаславянскай, усё больш пашыраліся польская і лацінская мовы — у тым ліку і ў сферы мемуарнай творчасці. На польскай мове напісаў свае ўспаміны адзін з першых нашых прадстаўнікоў гэтага жанру Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка. Дробная шляхта яшчэ захоўвала тут некаторы час вернасць роднай мове: пасля Сіроткі на беларускай мове пісалі яшчэ Ф.Еўлашоўскі і А.Філіповіч. Аднак асобныя фрагменты “Гістарычных запісак” Ф.Еўлашоўскага нагадваюць, хутчэй, запісаную кірыліцай польскую мову⁵, паланізмамі перасыпана мова “Дыярыуша” А.Філіповіча⁶, хаця апошні ў адрозненне ад прагэс-танта Еўлашоўскага быў гарачым прыхільнікам праваслаўя. Пасля гэтага беларускія мемуарысты канчаткова пераходзяць на польскую ці лацінскую мовы, хаця яны па-ранейшаму лічылі сябе “рускімі” або “ліцвінамі”, як сябе называлі тады беларусы. Характэрна, што навагрудскі шляхціц Рыгор Уніхоўскі пачаў пісаць хроніку свайго роду яшчэ па-беларуску, але яго нашчадкі працягвалі яе ўжо на польскай мове⁷. Трэба, аднак, сказаць, што і дыярыушы, напісаныя па-польску, маюць выразныя прыкметы мясцовага паходжання, бо ў іх — не чыстая польская мова, а яе “беларускі” варыянт.

Польскія і расійскія гісторыкі і літаратары, якія выдалі яшчэ ў мінулым стагоддзі большасць мемуараў дадзенага перыяду, тым самым сцвердзілі свае правы на іх. Масаваму выданню ўспамінаў у Польшчы садзейнічала, безумоўна, даступнасць для выдаўцоў адпаведных арыгіналаў, якія, за рэдкім выключэннем, захоўваюцца ў сховішчах Польшчы. Дзякуючы намаганням польскіх гісторыкаў

⁴ Antologia pamiętnik6w polskich XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Krak6w, 1966.

⁵ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф.Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 29.

⁶ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1. С. 347.

⁷ Кіпель Зора. Беларускае мова як культурна-сацыялагічны фактар. С. 179.

і літаратараў М.Балінскага, У.Вуйціцкага, Т.Вяжбоўскага, Т.Любамірскага, Ю.Нямцэвіча, Л.Патоцкага, Г.Плябанскага, А. і Е.Рачынскіх, К.Сянкевіча ў XIX – пачатку XX ст. была выдадзена пераважная большасць узказаных крыніц. Гэта творы М.К.Радзівіла, Б.К.Маскевіча, С.Маскевіча, Г.Пельгрымоўскага, С.Паца, І.Лапацінскага, А.Тараноўскага, Я.Пачобута-Адлянца, Л.Дзялынскага, Я.Пятроўскага, Я.Радзівіла⁸. У гэты ж час убачылі свет першыя апісанні крыніц Ю.Крашэўскага, Т.Сінко, Я.Быстрыя, А.Кавальскай, Х.Мерчынга, У.Хамянтоўскага, М.Хартлеба⁹. Выданне мемуараў XVII ст. працягваецца ў Польшчы і ў наш час. Дзякуючы новаму пакаленню польскіх археографістаў — В.Каначынскаму, А.Брукнеру, Б.Альшэвічу, С.Дрэўняку, М.Качмарку, Л.Кукульскаму, Я.Чубэку і інш.¹⁰ выйшлі новыя, больш дасканалыя ў археографічных адносінах выданні мемуараў. Узорам археографічнага майстэрства з’яўляюцца, безумоўна, два выданні дыярыуша Альбрэхта Станіслава Радзівіла¹¹. Шырокую вядомасць у асяроддзі гісторыкаў набылі тэарэтычныя працы Б.Крулікоўскага і А.Сайкоўскага¹².

Частка мемуараў XVII ст. пра Беларусь была выдадзена ў Расіі. У першы ж год свайго існавання Віленская археографічная камісія выдала пяць дыярыушаў, прысвечаных Смутнаму часу. У зборніку Муханава выйшлі ўспаміны ўрадженца Беларусі XVII ст. Бжастоўскага. Пазней выйшлі ўспаміны А.Мейерберга, П.Талстога, І.Іяўлевіча. Вядомым гісторыкам ВКЛ У.Антановічам

⁸ *Peregrynacja do Ziemi Świętej (1582–1584)* // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. 1925. T. 15. Pielgrzymowski Elias. *Diariusz Poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600*. Grodno, 1846; Łopaciński I. *Diariusz życia...*, pisarza skarbowego Wielkiego księstwa Litewskiego // Biblioteka Warszawska. 1855. T. 3. S. 393–425; *Pamiętnik Poczobut-Odlanickiego* J.W. Warszawa, 1877; *Działyński Łukasz. Diariusz oblężenia i zdobycia Wielizna, Wielkich Łuk i Zawołocia od dnia 1 sierpnia do 25 listopada 1580* // *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. Kraków, 1887. T. 11. S. 203–273; Piotrowski Jan. *Oblężenie Pskowa: Dziennik wyprawy St. Batorego pod Psków*. Kraków, 1894; *Podróże i poselstwa polskie do Turcji*. Kraków, 1860 i in.

⁹ Sinko T. *Polscy podróżnicy w Grecji i Troi*. Kraków, 1925; *Bystroń J.S. Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie*. Kraków, 1930; *Kowalska A. Z badań nad peregrynacją Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła* // *Prace polonistyczne*. Łódź, 1938. Seria 3. S. 19–54; *Merczyński H. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567* // *Przegląd historyczny*. Warszawa, 1911. T. 13. L. 1. S. 1–12; *Chomętowski W. Pielgrzymki do Ziemi Świętej i sąsiednich krain*. Warszawa, 1874; *Hartleb M. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do Ziemi Świętej* // *Prace historyczne*. Lwów, 1934. S. 5–40.

¹⁰ *Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus...* // *Archiv für slavische Philologie*. B. 9. S. 345–391; *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966; *Radziwiłł M.K. “Sierotka”. Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*. Warszawa, 1962 i in.

¹¹ *Radziwiłł Albrycht Stanisław. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. T. 1; *Radziwiłł Albrycht Stanisław. Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Warszawa, 1980. T. 1–3.

¹² *Sajkowski Alojzy. Nad staropolskimi pamiętnikami*. Poznań, 1964; *Królikowski Bohdan. Pamiętnikarstwo polskie w wieku pamiętników* // *Pamiętnikarstwo polskie*. 1977. №. 1–4.

быў выдадзены дыярыш Ф.Еўлашоўскага. Хоць па словах знаўцы мемуарных крыніц А.Сайкоўскага, выданні мемуараў, зробленыя ў XIX ст., не могуць лічыцца навуковымі, бо ў іх шмат недакладнасцей, пропускаў, скарачэнняў, абумоўленых цензурай. Нягледзячы на гэтыя недахопы і тэндэнцыйны падыход выдаўцоў, публікацыя твораў, арыгіналы якіх страчаны ў агні войнаў і рэвалюцый XX ст., ператварыла іх у першакрыніцы.

Паколькі ў Беларусі XIX ст. было адным з самых цяжкіх у гісторыі кнігадрукавання, а расійскія і польскія выданні сталі з цягам часу цяжкадаступнымі, указаныя абставіны і абумовілі тое, што Беларусь безнадзейна адстала ў сцвярджэнні свайго права на мемуарыстыку XVII ст. Таму пераважная большасць названых крыніц застаецца да апошняга часу невядомай нашым чытачам і даследчыкам. Публікацыя і вывучэнне мемуараў, асабліва XVII ст., знаходзіцца ў нас, па сутнасці, у пачатковым стане. У свой час ушчыльную да іх падышоў вядомы беларускі крыніцазнавец М.Улашчык, аднак смерць не дала яму магчымасці здзейсніць задуманае. У сваёй цікавай працы, прысвечанай летапісам, ён згадвае некаторыя з мемуараў. Праца над мемуарамі была таксама разгорнута вядомым беларускім медыевістам А.Коршунавым¹³. Ён паспеў выдаць забяспечаныя каментарыямі і прадмовамі мемуары Б.К.Маскевіча, А.Каменскага-Длужыка, Я.Цадроўскага, Ф.Еўлашоўскага. У апошні час у выдавецтве “Мастацкая літаратура” выйшаў яшчэ пераклад на беларускую мову мемуараў М.К.Радзівіла і Т.Білевіча¹⁴.

Такім чынам, багатая мемуарная спадчына XVII ст., аднаго з бурных перыядаў нашай гісторыі, пакуль што не стала ў поўнай меры здабыткам беларускай культуры і гістарычнай навукі. Між тым асваенне мемуарнай цаліны гэтага, як і іншых часоў, нам, несумненна, неабходна, бо без гэтага матэрыялу практычна немагчыма пазнанне нашай велічнай і трагічнай гісторыі.

Людміла Хмяльніцкая (Віцебск)

Культурна-мецэнацкая дзейнасць князёў Агінскіх на Віцебшчыне

Прадстаўнікі княжацкага роду Агінскіх на працягу некалькіх стагоддзяў адыгрывалі значную ролю ў жыцці Вялікага Княства Літоўскага, усёй Рэчы Паспалітай. Імёны дзяржаўных дзеячаў, ваяроў, мецэнатаў, музыкантаў, што

¹³ Коршунов А.Ф. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. Мн., 1965; Ён жа: “Дыярыш” Багуслава Казіміра Маскевіча // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1975. Вып. 3; Ён жа: “Дыярыш” Адама Каменскага Длужыка // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1974. Вып. 2; Ён жа: Успаміны Яна Цадроўскага // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1977. Вып. 5; Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мн., 1983.

¹⁴ Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн., 1994.

паходзілі з гэтага роду, складаюць гонар і славу Беларусі. Аднак пра асобных прадстаўнікоў роду, канкрэтныя вынікі іх дзейнасці ў дачыненні да розных рэгіёнаў Беларусі вядома няшмат. Гэта найперш стасуецца да Віцебшчыны. Таму пастараюся, абапіраючыся на розныя крыніцы, пераважна архіўныя, запіўніць указаны прагал.

Не маючы мажлівасці падрабязна разглядаць дыслакацыю і эканамічны стан маёнткаў князёў Агінскіх на Віцебшчыне, адзначым толькі, што пераважная большасць іх размяшчалася ў паўночна-ўсходняй Беларусі, у межах колішняга Віцебскага і часткова Полацкага ваяводстваў. Першыя ўладанні на Віцебшчыне — Мікулінскую і Гарадзішчанскую воласці на ўсходзе Віцебскага павета (цяпер тэрыторыя Расіі) — як жончын пасаг атрымаў трокскі падкаморы Багдан Агінскі (1590–1625) пасля шлюбу ў 1583 г.¹ На працягу XVII–XVIII стст. прадстаўнікі тых галін роду, што паходзілі ад трокскага стольніка і цівуна Льва Самуэля Агінскага (1595?–1657), а таксама яго сыноў Сымона Кароля (1620?–1699) і Яна Яцака (1625?–1684), шляхам гандлёвых аперацый, выгадных шлюбаў, вайскавай службы і г.д. атрымалі шматлікія ўладанні на Віцебшчыне (маёнткі Стараселле, Круглае, Цяцерын, Пушча, мястэчкі Бобр і Бялынічы ў Аршанскім павеце; маёнткі Лёзна, Рудня, Калышкі, Марцыянава, Вымна ў Віцебскім павеце; Бешанковіцкае графства; Бабінавіцкае, Веляшковіцкае, Усвяцкае і Казьянскае староствы і інш.). Пераважная большасць з іх была секвестравана пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Невялікай часткай уладанняў Агінскія пасля 1772 г. атрымалі дазвол карыстацца, аднак асноўную частку іх назаўсёды страцілі за адмаўленне прынесці прысягу новай уладзе і ўдзел у вызвольных паўстаннях 1794 і 1831 гг.

У сувязі з тым, што многія маёнткі Агінскіх на Віцебшчыне знаходзіліся ва ўладанні прадстаўнікоў роду не вельмі працяглы тэрмін, часта прадаваліся, абменьваліся або пераходзілі ва ўласнасць нашчадкаў па жаночай лініі, сталых рэзідэнцый Агінскіх у рэгіёне было мала. Да таго ж, звесткі ў гістарычных крыніцах пра іх вельмі абмежаваныя і павярхоўныя, яны не адлюстроўваюць у поўнай меры лад жыцця ў гэтых рэзідэнцыях, што былі асяродкамі развіцця мастацтваў, праяўлення асабістай высокай культуры прадстаўнікоў аднаго з знакамітых магнацкіх родаў Беларусі.

Менш за ўсё звестак захавалася пра сядзібы Агінскіх, якія існавалі на Віцебшчыне ў XVII ст. На сённяшні дзень вядома толькі адна з іх — так званы дом або палац Агінскіх у Віцебску. Яго выява захавалася на “Чарцяжы места Віцебска 1664 года”, які быў складзены ў час акупацыі горада расійскімі войскамі і адасланы ў Маскву да цара Аляксея Міхайлавіча. У гэтым доме жылі прадстаўнікі як мінімум чатырох пакаленняў князёў Агінскіх, нашчадкаў трок-

¹ Насевіч В.Л. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў XII–XVIII стагоддзяў. Мн., 1993. С. 37–38; Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1978. Т. 23. З. 98. S. 600.

скага стольніка Льва Самуэля Агінскага. Доўгатэрміновасць існавання княжацкай рэзідэнцыі ў Віцебску была засведчана ў гарадской тапаніміцы: адна з вежаў Дольнага замка, што размяшчалася насупраць будынка, насіла назву Княжай. Як можна меркаваць па выяве, змешчанай на “Чарцяжы”, дом Агінскіх у Віцебску ўяўляў сабой арыгінальнае драўлянае палацавае збудаванне з рысамі готыкі і рэнесансу. Як своеасаблівы архітэктурны сімвал Віцебска палац Агінскіх у пачатку XVIII ст. быў паказаны на “Чарцяжы Заходняй Дзвіны”.

Пабудовы віцебскай рэзідэнцыі Агінскіх былі знішчаны ўжо к канцу XVIII ст. У першае дзесяцігоддзе XIX ст. побач або нават часткова на падмурках былога палаца Агінскіх быў узведзены мураваны будынак езуіцкага вучылішча, дзе апрача класаў і кабінетаў у круглай зале верхняга паверха знаходзіўся тэатр². У час археалагічных раскопак 1989 г. на месцы былой сядзібы Агінскіх у Віцебску былі адкрыты рэшткі некалькіх гаспадарчых пабудов комплексу, дзе знайшлі вялікую колькасць сцягннай каробчатай тэракотавай і паліванай кафлі XVII ст. з выявамі гербаў Агінскіх, а таксама інталію да пячаткі-пярсцёнкі з пазалочанай профільнай выявай мужчыны ў каптане і парыку. У час раскопак 1982 г. на Дольным замку ля падмуркаў дамініканскага касцёла быў знойдзены фрагмент шкляннага посуду з геральдычным кляймо Агінскіх³. На жаль, гэтымі знаходкамі практычна і абмяжоўваецца камплект прадметаў матэрыяльнай культуры, якія сталі сведкамі існавання рэзідэнцыі Агінскіх у Віцебску.

Рэканструяваць працэс культурнага і эканамічнага развіцця Віцебскага краю часта даводзіцца на падставе толькі пісьмовых сведчанняў, ускосных дадзеных ці аналогій. Так, сведчаннем існавання прэзентабельнай магнацкай рэзідэнцыі Агінскіх у Віцебску ў XVIII ст. з’яўляюцца звесткі пра дзейнасць пры двары віцебскага ваяводы Марцыяна Агінскага (1672–1750) інструментальнай капэлы. Паводле паведамленняў газеты “Kurier Polski”, капэла віцебскага ваяводы абслугоўвала сямейныя і гарадскія ўрачыстасці. У 1730 г. яна іграла на прыёме, наладжаным з нагоды прызначэння князя Марцыяна на пасаду віцебскага ваяводы; у жніўні 1731 г. — на ўрачыстасці ўнясення абраза Св.Юзафа ў Віцебскі езуіцкі касцёл; у 1742 г. — на прыёме з нагоды атрымання сынам ваяводы Станіславам ордэна Белага Арла; у 1744 г. — на вяселлі дачкі Марыянны⁴.

У апошнія дзесяцігоддзі існавання Рэчы Паспалітай род Агінскіх у Беларусі па заможнасці і ўплыве на палітычнае жыццё мог параўнацца толькі з Радзівіламі. Як і Радзівілы ў Нясвіжы, віцебскі ваявода Марцыян Агінскі зрабіў

² РДГА ў Санкт-Пецярбургу, ф. 733, воп. 62, спр. 1, арк. 236–237.

³ Віцебскі абласны краязнаўчы музей (далей — ВАКМ), кп 20795/6.

⁴ Дадіомова О.В. Музыкальная культура городов Белоруссии в XVIII веке. Мн., 1992. С. 18, 28, 71.

фамільную грабніцу ў узведзеным на яго фундамэнце Віцебскім езуіцкім касцёле ў гонар Св.Юзафа. Можна меркаваць, што ў свой час у ёй знаходзіліся мармуровыя надгробкі Агінскіх — высокамастацкія ўзоры мемарыяльнай пластыкі Беларусі эпохі барока, аналагічныя тым, што захаваліся да нашага часу ў царкве мястэчка Круоніс ля Каўнаса (былы праваслаўны манастыр у Кронах) і належалі Багдану і Самуэлю Агінскім, родным дзеду і прадзеду князя Марцыяна.⁵ Няма сумненняў, што ў касцёле віцебскіх езуітаў захоўваліся пахавальныя партрэты Агінскіх, што былі найбольш распаўсюджаным тыпам сярэдневяковага сармацкага партрэта. Князь Марцыян Агінскі памёр 29 кастрычніка 1750 г., пахавальныя ж урачыстасці адбыліся толькі 14–17 лютага 1751 г.⁶ Адтэрміноўка пахавання нябожчыка на некалькі месяцаў або нават гадоў ад моманту смерці была традыцыйнай для таго часу. Гэта ў сваю чаргу выклікала неабходнасць хаця б штучна (у выглядзе партрэта) “уваскрасіць” нябожчыка, каб з ім маглі развітацца родзічы, што прыязджалі здалёку. У час пахавальнай цырымоніі партрэт памерлага, які звычайна мацаваўся на тарцы ў нагах труны, аказваўся не проста выявай, — ён у пэўнай меры замяшчаў нябожчыка. У касцёле віцебскіх езуітаў былі пахаваны таксама дзве жонкі Марцыяна Агінскага: Тарэза з Бжастоўскіх, якая памерла ў 1721 г., і Хрысціна з Абрамовічаў, якая супачыла ў 1738 г.⁷ У 1775 г. да гэтых трунаў дадалася яшчэ адна — віленскага кашталіяна Ігнація Агінскага (1698?–1775), сына князя Марцыяна і Тарэзы з Бжастоўскіх. Жонка Ігнація княгіня Алена з Агінскіх, якая пасля смерці мужа стала жыла ў Варшаве, дзе мела палац на рагу Рымарскай і Электаральнай вуліц, пасля смерці ў 1790 г. была пахавана таксама ў віцебскіх езуітаў⁸. На жаль, ніводзін з партрэтаў князёў Агінскіх з Віцебскага езуіцкага касцёла да нашага часу не захаваны, як і сам касцёл, узарваны ў 1957 г.

Пытанне пра лакалізацыю рэзідэнцыі, якія мелі Агінскія на Віцебшчыне ў XVIII ст., яшчэ патрабуе дэталёвага вывучэння, мэтанакіраванага пошуку. Нам удалося высветліць, што апрача дома ў Віцебску ваявода Марцыян Агінскі меў палацы ў размешчаных недалёка ад горада Лукішках і Марцыянаве. Лукішкі былі фальваркам, які належаў Віцебскаму замку, таму князь Марцыян і яго сын Станіслаў карысталіся ім у той час, калі займалі пасады віцебскага ваяводы і кашталіяна⁹. У маёнтку Марцыянава, які першапачаткова называўся Сідараўшчынай і быў улюбёным месцам жыхарства Марцыяна Агінскага ў канцы яго жыцця, знаходзіўся “двор”, аднак звестак пра тое, як ён выгля-

⁵ Выявы надгробкаў гл.: Янулайтис К.А. По Неману в Литве. М., 1979. С. 75–78.

⁶ Polski Słownik Biograficzny. Т. 23. З. 3. S. 623.

⁷ НА РБ, ф. 694, воп. 1, спр. 20, арк. 8.

⁸ Тамсама.

⁹ Рэканструкцыю забудовы сядзібы паводле інвентара XVII ст. гл. у кн.: Якимович Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI—середины XVII вв.: Справочное пособие. Мн., 1991. С. 195–196.

даў, мы не маем. У тастаменце віцебскага ваяводы 1744 г. згадваецца таксама “двор” Агінскіх у Малькаўскім лаўніцтве (маёнтак Мікуліна), аднак больш пра яго пакуль нічога невядома¹⁰.

Найбольш верагодна, што “двары” ў маёнтках Агінскіх на Віцебшчыне функцыянальна ўяўлялі сабой тып або загараднай магнацкай рэзідэнцыі, прызначанай для палявання і забаў, або вытворчага комплексу кштальту фальваркаў, якія абслугоўвалі галоўныя рэзідэнцыі роду. Да першага тыпу трэба аднесці “двор Тадулін”, які знаходзіўся на землях маёнтка Вымна ў Віцебскім ваяводстве і належаў сыну Марцыяна трокскаму ваяводзе Тадэвушу Агінскаму (1712–1783) і яго нашчадкам. Пра тонкі густ Тадэвуша Агінскага, выхаванага на лепшых узорах еўрапейскай архітэктуры XVIII ст., сведчыць узведзены ў 1756 г. у яго маёнтку Ганута на Міншчыне ракайльны мураваны палац, аўтарам праекта якога, верагодна, быў віленскі архітэктар-езуіт А.Гену¹¹.

Уяўленне пра тое, як выглядаў “двор Тадулін”, мы можам скласці на падставе выявы, змешчанай на карце, якая была прыкладзена да фундушовага запісу Тадэвуша Агінскага і яго першай жонкі Ізабелы з Радзівілаў, зробленага ў 1743 г. на карысць Тадулінскага базыльянскага кляштара¹². Сядзіба ўяўляла сабой комплекс хутэй за ўсё драўляных жылых пабудоў з каморамі, якія былі згрупаваны ў цэнтры двара і злучаліся паміж сабой пераходамі. Двор няправільнай геаметрычнай формы па перыметры быў абнесены доўгімі нізкімі будынкамі гаспадарчага прызначэння з фрагментамі агароджы паміж імі. Крыху ў баку ад жылых пабудоў на невялікім узвышэнні стаяла драўляная двух’ярусная званіца. Уезд у двор ажыццяўляўся праз браму, увянчаную трохкутным франтонам. Па сваёй планіроўцы і ўжытых тыпах пабудоў гэта была дастаткова характэрная для свайго часу рэзідэнцыя, якая адлюстроўвала пэўны этап у развіцці сярэднявковай феадальнай сядзібы Беларусі. Адсутнасць належнай колькасці гаспадарчых і вытворчых пабудоў указвае на магчымасць выкарыстання “двара Тадуліна” пераважна як месца забаў і адпачынку. Газета “Kurier Polski” у 1741 г. паведамляла пра наладжанае ў Тадуліне паляванне і бал, на якім іграў аркестр Тадэвуша Агінскага¹³.

Разам з маёнткам Ганута Альжбета Пузына адпісала ў 1755 г. Тадэвушу Агінскаму і маёнтак Лучай у Віленскім ваяводстве (цяпер Пастаўскі раён Віцебскай вобласці). Трэба адзначыць, што меціслаўская кашталынка Альжбета Магдалена Пузына, якая паходзіла з дому Агінскіх (была дачкой гетмана

¹⁰ Историко-юридические материалы. Витебск, 1888. Вып. 18. С. 341.

¹¹ Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno, 1938–1939. S. 311–313.

¹² Арыгінал фундушовага запісу захоўваецца ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. ВАКМ, кп 7298/1.

¹³ Дадімова О.В. Музыкальная культура городов Белоруссии в XVIII веке. С. 21, 28.

Рыгора Агінскага і Тэафілі з Чартарыскіх), была надзвычай адукаванай жанчынай. У яе рэзідэнцыі ў Лучаі ў 1760-х гадах праводзіліся астранамічныя назіранні для вызначэння геаграфічнага знаходжання мясцовасці. Альжбета Пузына прычынілася да заснавання астранамічнай абсерваторыі пры Віленскай езуіцкай акадэміі. На ахвяравання ёю грошы вядомы вучоны Марцін Адляніцкі-Пачобут закупаў у Англіі астранамічныя інструменты. Паводле звестак Гуга Калантая, дзеля гэтай мэты Пузына прадала свае маенткі ў Сандамірскім ваяводстве¹⁴.

У 1766 г. Альжбета Пузына фундавала сродкі на мураваны касцёл езуітаў у Лучаі. Аднак будаўніцтва касцёла было скончана толькі ў 1776 г., ужо пасля смерці фундатаркі, Тадэвушам Агінскім. Архітэктурнае аблічча касцёла спалучала ў сабе рысы адыходзячага барока і надыходзячага класіцызму. Паводле меркавання прафесара М.Маралёўскага, аўтарам праекта Лучайскага касцёла быў італьянскі архітэктар Спампані, дзейнасць якога ў той час была цесна звязана з Віленскай езуіцкай акадэміяй¹⁵. Касцёл у Лучаі існуе да нашага часу, якраз з яго паходзяць два жывапісныя партрэты — Альжбеты Пузыны і яе мужа мсціслаўскага кашталяна Антона Пузыны, якія захоўваюцца ў зборах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея¹⁶. На адным з іх прадстаўлена жанчына з валявымі рысамі твару, тонкімі, уладарна сціснутымі вуснамі, у багатым убранні з перакінутым праз плячо футрам гарнастая. На другім намалеваны пажылы лысы мужчына з дабрадушным тварам і гумарам у вачах.

Абодва творы адносяцца да тыпу сармацкага партрэта, які быў адной з самых яркіх праяў мастацкай культуры XVII–XVIII стст. у Рэчы Паспалітай. Генетычны міф пра паходжанне шляхты ад ваяўнічых сармацкіх плямёнаў выліўся ў стварэнне спецыфічнай канцэпцыі асобы, якая была перш за ўсё носьбітам свайго сацыяльнага статусу. Партрэты мужа і жонкі Пузынаў былі зроблены ўжо ў канцы развіцця сармацкага жывапісу і стылістычна шмат у чым пераймаюць знешнія прыкметы тагачаснага еўрапейскага параднага партрэта. У той жа час у іх прысутнічае выразная генетычная сувязь з магутным пластом сармацкай культуры, якая праяўляецца перш за ўсё ў сімвалічных элементах на адзенні персанажаў, а таксама выявах гербаў з надпісамі, змешчаных у левым верхнім куце кожнага партрэта. Партрэты Пузынаў уяўляюць сабой тып партрэтаў фундатараў, якія звычайна развешваліся на сценах храмаў. На жаль, гэта адзінкавы выпадак захавання аналагічных выяў да нашага часу, хаця князі Агінскія былі фундатарамі шэрагу храмаў на Віцебшчыне.

Сярод найбольш вядомых рэзідэнцый Агінскіх на Віцебшчыне варта таксама адзначыць палацава-паркавыя комплексы ў мястэчках Бешанковічы і Бялынічы.

¹⁴ Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1986. T. 24. Z. 3. S. 503.

¹⁵ Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej... S. 293.

¹⁶ Выявы партрэтаў гл. у кн.: Алексеев Л.В. По Западной Двине и Днепру в Белоруссии. М., 1974. С. 78–79.

Як можна меркаваць па ўскосных дадзеных, палац у Бешанковічах існаваў ужо на пачатку XVIII ст.: у 1708 г. тут амаль цэлы месяц жыві расійскі імператар Пётр I¹⁷. У XVII – першай палове XVIII ст. побач з палацам быў закладзены рэгулярны парк з тэрасамі, якія спускаліся да Заходняй Дзвіны¹⁸. У 1770-я гады, калі Бешанковічы належалі гетману Міхалу Казіміру Агінскаму, чыя галоўная рэзідэнцыя знаходзілася ў Слоніме, тут быў пабудаваны новы мураваны палац, які захаваўся да нашага часу. Гэта было П-падобнае ў плане збудаванне, якое складалася з трох узаемазвязаных карпусоў і мела дастаткова сціплы архітэктурны дэкор. У канцы XVIII – першай палове XIX ст. парк быў перапланаваны ў пейзажны, пабудаваны аранжарэі, пасаджаны сады і разбіты кветнікі¹⁹.

Тыя ўплывы, што вылучалі рэзідэнцыі князёў Агінскіх у іншых рэгіёнах Рэчы Паспалітай, знаходзілі свой водгук і на Віцебшчыне. У гэтай сувязі можна прасачыць працэс уздзеяння кніжнай прадукцыі Еўінскай друкарні віленскага Святадухаўскага брацтва на ўзоры кафлянай вытворчасці ў Віцебску.

Як вядома, пасля часовай забароны дзейнасці брацкай Святадухаўскай друкарні ў Вільні манахі праваслаўнага брацтва знайшлі прытулак у маёнтку Еўе каля Вільні, уладанні трокскага падкаморыя Багдана Агінскага. Яны заснавалі тут друкарню, з якой на працягу 1610–1646 гг. выйшла больш за 25 выданняў²⁰. Гэта былі надрукаваныя кірыліцай праваслаўныя літургічныя кнігі, якія вызначаліся высокімі мастацка-паліграфічнымі якасцямі, своеасаблівым арнамантам і гравюрамі. Найбольшую цікавасць для нас уяўляюць геральдычныя гравюры з гербамі Агінскіх — фундатару некаторых выданняў, якія звычайна змяшчаліся на адвароце тытула кнігі. Гравюры з выявамі гербаў князя Багдана Агінскага, а таксама яго сыноў Яна і Аляксандра былі змешчаны ў такіх еўінскіх выданнях, як “Новы Завет з Псалтыром” (1611), “Дыёптра” (1612), “Апалагіён” (1612), “Евангелле вучыцельнае” (1616), “Граматыка” Мялеція Сматрыцкага (1619), “Фрынограф, або Жалобнае апісанне жыцця, тастаменту і смерці Багдана Агінскага” (1625) і інш.

Разгляд дрэварытаў з гербамі Агінскіх, выявы якіх былі даступны нам пры правядзенні дадзенага даследавання²¹, дазваляе адзначыць перш за ўсё іх дэкаратыўнасць і тонкасць гравіроўкі. Па кампазіцыі ўсе гравюры уяўляюць сабой чатырохчасткавыя геральдычныя шчыты з выявамі гербаў у акаймаванні стылізаванага лісця і кірылаўскіх літар, якія азначалі імёны і тытулы

¹⁷ Рябинин И.С. Местечко Бешенковичи (Витеб. губ.) // Полоцко-Витебская старина. Витебск, 1912. Вып. 2. С. 219.

¹⁸ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. Мн., 1985. С. 122.

¹⁹ Тамсама.

²⁰ Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 333.

²¹ Гл. рэпрадукцыі ў кн.: Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны. Мн., 1991. С. 196, 217, 258, 302.

ўладальнікаў гербаў. Кожны шчыт увянчаны рыцарскім шлемам з каронай і трыма пер’ямі.

Аналагічную геральдычную кампазіцыю мы сустракаем і на пласцінах гербавай кафлі, знойдзенай у час археалагічных раскопак сядзібы Агінскіх у Віцебску. Гэтая кафля была зроблена ў сярэдзіне XVII ст. па заказе віцебскага падкаморыя Сымона Караля Агінскага, роднага ўнука заснавальніка Еўінскай друкарні. Дастатковая блізкасць тэхналагічных працэсаў вырабу кафлі і ксілаграфіі (у абодвух выпадках выкарыстоўваецца разная драўляная форма) дазволіла мясцовым кафлярам без асаблівых цяжкасцей пераняць асноўныя выяўленчыя і кампазіцыйныя прыёмы, выпрацаваныя ў жанры кніжнай гербавай гравюры. Схема геральдычнага малюнка ў інтэрпрэтацыі майстроў-рамеснікаў атрымлівала і далейшае развіццё. Яна або спрашчалася, або дапаўнялася асобнымі вынесенымі ў куты кафлі геральдычнымі шчытамі невялікіх памераў; кірылаўскі шрыфт замяняўся на лацінскі (іншы раз ён выконваўся без уліку люстранога адбітка літар). На адным з узораў кафлі з гербамі Сымона Караля Агінскага і яго жонкі, Тэадоры з Корсакаў, сустракаем акаймоўку геральдычнага шчыта ў выглядзе не абстрактнай расліннасці, а стылізаваных лістоў дуба, які лічыўся ў беларусаў святым дрэвам²².

Разглядаючы культурна-мецэнацкую дзейнасць Агінскіх на Віцебшчыне, нельга пакінуць па-за ўвагай іх уклад у развіццё сакральнага мастацтва, перадусім культавага будаўніцтва.

Паводле родавага падання, сваё паходжанне Агінскія вялі ад Рурыкавічаў — уладальнікаў Казельскага княства ў Чарнігаўскай зямлі, на падставе чаго дадавалі да прозвішча вызначэнне “з Казельска”. Былі праваслаўнымі. Пераход у XVII ст. прадстаўнікоў роду ў каталіцтва параджаў шматлікія маргінальныя з’явы. Так, “Казанне” на смерць трокскага падкаморыя Багдана Агінскага, заснавальніка Еўінскай друкарні і паслядоўнага абаронцы праваслаўя, было прамоўлена “русским языком”, аднак пазней перакладзена на польскую мову. Па-польску ў Еўі быў выдадзены таксама “Фрынограф, або Жалобнае апісанне жыцця, тастаменту і смерці Багдана Агінскага” (1625)²³. Спецыфічнае спалучэнне польска-каталіцкай і візантыйска-праваслаўнай культурных традыцый мы сустракаем у праграме тэатральнай пастаноўкі “Трыумфальная брама пану Богу неспасціжнаму...”, якая адбылася ў канцы 1680-х гадоў і была напісана мінскімі езуітамі ў гонар патрона калегіі канцлера ВКЛ Марцыяна Агінскага (1632–1690)²⁴. Галоўнымі дзеючымі асобамі п’есы з’яўляюцца адны з самых шанаваных праваслаўных святых Барыс і Глеб, аднак п’еса пабудавана

²² Гл.: Бубенька Т.С., Хмяльніцкая Л.У. Кафля з гербамі Агінскіх з Віцебска // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 1994. № 3. С. 115–121.

²³ Гл.: Анушкін А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 188.

²⁴ Лабынцаў Ю. Першая п’еса Менскага тэатра // Шляхам гадоў. Мн., 1990. С. 358–370.

на паводле заходніх узораў, а асноўнай мовай у ёй выступае польская. У Віцебску віцебскі падкаморы Сымон Караль Агінскі, які каля 1680 г. перайшоў у каталіцтва, спецыяльнай граматай у 1687 г. пацвердзіў ахвяраванне, зробленае яго бацькамі прыватнаму Віцебскаму Маркаву манастыру. Прытым у адным з пунктаў дакумента ішла гаворка пра тое, што ў выпадку адыходу кіраўніцтва манастыра ад “релеи нашей старожитной греческой” у каталіцтва або уніяцтва манастыр цалкам пазбавіцца ласкі і падтрымкі фундатара²⁵. Пасля пажару 1690 г. князь Сымон Караль выдаў грошы на аднаўленне манаскіх келляў і ўзвядзенне драўлянай саборнай царквы ў гонар Св.Тройцы.

У XVIII ст. Агінскія былі паслядоўнымі прыхільнікамі каталіцызму. Раней намі ўжо згадваліся некаторыя фундацыі Агінскіх на каталіцкія касцёлы і кляштары. Да гэтага трэба дадаць, што віцебскі ваявода Марцыян Агінскі, напрыклад, фундаваў у Мікуліне касцёл у гонар Св.Антонія, пры якім заснаваў бернардынскі кляштар. 2000 бітых талераў ён ахвяраваў Віцебскаму дамніканскаму кляштару і такую ж суму — Віцебскай езуіцкай калегіі²⁶. Яго сын Ігнацій Агінскі ў 1760 г. фундаваў мураваны касцёл у мястэчку Бобр, а жонка апошняга княгіня Алена паклапацілася пра ўладкаванне пры ім другога ксяндза, які павінен быў заняцца арганізацыяй парафіяльнай школы²⁷. Трокскі каштальян Тадэвуш Агінскі разам з жонкай Ядвігай з Залускіх у 1722 г. перабудаваў касцёл у мястэчку Сянно, пасля чаго ён стаў самай вялікай парафіяльнай святыняй у ваколіцы. У Сенненскім касцёле захоўваліся мошчы Св.Фартуна-та, якія Тадэвушу Агінскаму падараваў папа Клеменс XIV²⁸.

Амаль ніводзін з названых храмаў не захаваўся да нашага часу. Толькі частка з іх вядома сёння паводле фота- і графічных выяў. Большасць фундаваных Агінскімі мураваных касцёлаў (Бялыніцкі кармеліцкі, Віцебскі і Лучайскі езуіцкія) уяўлялі сабой трохнефавыя дзвюхвежавыя крыжова-купальныя базілікі з трансептамі. Такая схема храма была традыцыйнай для позняга беларускага барока, якое развівалася як самастойная плынь у рэчышчы агульнаеўрапейскай традыцыі. Інтэр’еры касцёлаў былі багата аздоблены драўлянай і стукавай скульптурай, а таксама сюжэтнымі размалёўкамі ў тэхніцы грызайль і а сэка.

Вялікую цікавасць уяўляюць узвядзеныя на грошы Агінскіх драўляныя храмы, якія часцей за ўсё адлюстроўвалі праявы мецэнацтва ў сферы народнай культуры. На сёння вядомы два такія храмы: прыватна-Троіцкая царква Віцебскага Маркава манастыра (1690) і уніяцкая царква Св.Тройцы на Пескаваціку ў Віцебску (каля 1761). Фундатарамі храмаў былі родныя дзед і ўнук: віцебскі падкаморы Сымон Караль і трокскі ваявода Тадэвуш Агінскі. Абе-

²⁵ Сапунов А.П. Витебская старина. Витебск, 1883. Т. 1. С. 251–255.

²⁶ Историко-юридические материалы. Вып. 18. Док. № 63, 64, 69; Polski Słownik Biograficzny. Т. 23. З. 3. С. 623.

²⁷ Słownik geograficzny. Т. 1. С. 258; Polski Słownik Biograficzny. Т. 23. З. 3. С. 594.

²⁸ Słownik geograficzny. Т. 10. С. 566.

дзве цэрквы былі ўзведзены мясцовымі майстрамі-цеслярамі ў традыцыйна-віцебскай школы драўлянага дойлідства.

Троіцкая царква Маркава манастыра ўяўляла сабой крыжова-цэнтрычны чатырохзрубны храм, кожны са зрубаў якога быў накрыты асобным шатровым дахам. Увесь будынак акружаўся абходнай галерэяй на розных слупках з ганкам пры ўваходзе. На пачатку XVIII ст. унутраная прастора храма была распісана. Роспіс пакрываў сцены царквы ад падлогі да самых верхніх месцаў купала і быў выкананы на палатне, наклееным на сцены. Архіўныя дакументы захавалі імёны двух аўтараў роспісу — Паўла Ігнатовіча і адпушчанага на волю прыгоннага муляра Івана сына Сяргеева²⁹. Як адзначае М.Кацар, у нескладанай кампазіцыі, простанародным характары тыпаў размалёўкі царквы, імкненні да дакладнай жыццёвай трактоўкі асобных персанажаў можна пабачыць сувязь з народнай творчасцю — роспісамі, якія сустракаюцца на прадметах побытавага ўжытку і прыладах працы. Адметнасцю царквы быў таксама драўляны трох’ярусны іканастас, выкананы рэзчыкамі Я.Паддубцам і К.Качарам з Чарэі, І.Магілёўцам з Магілёва, а таксама А.Маркевічам і І.Галубковым з Віцебска³⁰. Усе ярусы іканастаса былі скампанаваны з розных калонаў з капітэлямі і складаных карнізаў, якія ўтваралі прыгожыя аблямоўкі для абразоў. Царква была разбурана ў 1920-я гады. Асобныя ўзоры драўлянай пластыкі з яе іканастаса захоўваюцца цяпер у Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь.

Віцебская Троіцкая царква на Пескаваціку ўяўляла сабой пяцізрубны храм крыжова-цэнтрычнай кампазіцыі. Цэнтральны зруб быў завершаны светлавым васьмерыком і накрыты пакатым шатром з купалам. Астатнія зрубы былі накрыты двухсхільнымі дахамі з трохкутнымі франтонамі на тарцах. Да царквы прылягалі вялікая шматгранная ў плане абходная галерэя і двух’ярусная званіца з шатром пры ўваходзе. У 1927 г. у царкве абрынуўся спарэхнелы ад старасці дах сяродкрыжжа, пасля чаго яна ўжо больш не аднаўлялася.

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што прадстаўнікі роду князёў Агінскіх, якія ў XVII–XVIII стст. жылі на Віцебшчыне, аказалі прыкметны ўплыў на культурнае развіццё рэгіёна. Агінскія, прадстаўнікі арыстакратычнай эліты, выхаванай на лепшых узорах еўрапейскай культуры, самі, як правіла, былі носьбітамі гэтай культуры, глыбока асэнсаванай і засвоенай праз уласны вопыт. Іх рэзідэнцыі на Віцебшчыне з’яўляліся тымі асяродкамі, праз якія адбывалася трансляцыя еўрапейскай культурнай традыцыі на мясцовую глебу. Перш за ўсё гэта тычылася палацава-паркавага і культуравага будаўніцтва, выяўленчага, дэкаратыўна-ўжыткавага і музычнага мастацтва. Культурная дзейнасць Агінскіх аказвала ўплыў на развіццё мясцовай рамесніцкай вытворчасці (кафлярства, выраб шклянога посуду). Мецэнацкая дзейнасць

²⁹ Кацар М.С. Искусство Белоруссии // Искусство народов СССР. Искусство конца XVII–XVIII в. М., 1976. Т. 4. С. 241, 431.

³⁰ Тамсама. С. 245.

Агінскіх на Віцебшчыне выяўлялася і ў падтрымцы народнай культуры, га-лоўным чынам у галіне драўлянага дойдства і сакральнага мастацтва.

Прадстаўленае даследаванне далёка не поўнаасцю ахоплівае праявы культурна-мецэнацкай дзейнасці Агінскіх на Віцебшчыне. Мэтанакіраваны пошук перш за ўсё ў архіўных і музейных сховішчах Польшчы можа даць багаты фактычны матэрыял, апрацоўка якога дазволіць рэканструяваць новыя невядомыя старонкі з гісторыі знакамітага роду.

Мікола Смяховіч (Мінск)

Палітычныя ўзаемаадносіны Усходу і Захаду ў Беларусі ў час паўстання 1830–1831 гг.

У XVII–XVIII стст. на Усходзе завяршылася фармаванне таталітарнай сістэмы самадзяржаўнага тыпу. Але адносна маладая імперыя з цяжкімі намаганнямі ўсё ж здолела кінуць позірк і на Запад. Убачыўшы там цывілізацыю, развіты гандаль, выдатную прамысловасць і дабрабыт насельніцтва, імперыя па сваёй азіяцкай звычцы працягнула руку і запатрабавала: “Дай!”. Аднак здзіўленню кіруючых колаў не было мяжы, калі яны ўбачылі, што на шляху да Еўропы стаіць ганарыстая Рэч Паспалітая, якая і не збіралася выконваць іх пажаданні.

Цесныя сувязі Рэчы Паспалітай з Францыяй, іншымі краінамі Еўропы хутка фармавалі ў яе грамадстве еўрапейскія традыцыі, звязаныя з дэмакратыяй, дабрабытам насельніцтва. Садзейнічала таму і уніяцкая царква, якая ў Беларусі ўсе больш становілася нацыянальнай.

У другой палове XVIII ст. Расія зразумела, што больш надзейны шлях да Еўропы ляжыць не праз мора, што тое маленькае пятроўскае “акенца” трэба ператварыць у шырокую дарогу, а дарога гэтая ішла праз Мінск, Вільню і Варшаву. Таму знешнепалітычная лінія, імкненні і намаганні Расійскай імперыі ў апошнія трэці XVIII ст. мелі ярка выражаны агрэсіўны характар. Шырока-маштабная экспансія была накіравана на захоп зямель суседняй Рэчы Паспалітай. За кошт суседзяў імперыя імкнулася падтрымаць сваю эканоміку, даць ёй новы імпульс шляхам інтэнсіфікацыі гандлю, уключэння сваёй прамысловасці ў сістэму міжнароднага падзелу працы. Менавіта гэта і было асноўнай прычынай падзелу Рэчы Паспалітай.

Расія спадзявалася, што насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага, а потым і Польшчы з цягам часу страціць імкненне да незалежнасці, сваю гістарычную спадчыну. Такі палітычны разлік меў пэўныя гістарычныя падставы. Прыгадаем, што насельніцтва Казанскай і Астраханскай дзяржаў, якое трапіўшы ў склад Расіі, на працягу 220 гадоў (калі лічыць да 1772 г.) ні разу не ўзнялася на барацьбу за сваю незалежнасць.

Аднак гэтаму разліку ў адносінах да Польшчы, Літвы і Беларусі не суджана было здзейсніцца. І прычына тут была адна. Беларускі народ доўгі гістарычны перыяд жыву у іншых умовах, меў зусім іншыя ўяўленні пра грамадскія каштоўнасці. Выразніцай інтарэсаў Беларусі стала шляхта. З'яўляючыся носьбітам дэмакратычных традыцый і нацыянальных каштоўнасцей, шляхта не мірылася з стратай незалежнасці. Інкарпарацыі шляхты ў склад правячых колаў Расіі не адбылося і не магло адбыцца з той прычыны, што імкненні да свабоды і самаўладства былі несумяшчальнымі паводле сваёй прыроды.

Гістарычная барацьба беларускага народа за свабоду была напоўнена цяжкімі выпрабаваннямі. Пакутнымі, Хрыстовымі крыжамі адзначаны на гэтым шляху паўстанні 1794, 1830–1831, 1863–1864 гг.

Пачатак падрыхтоўцы да паўстання 1830–1831 гг. паклала прысяга шляхты ў Варшаве, калі ў 1821 г. самаадданыя патрыёты далі слова ахвяраваць дзеля свабоды і незалежнасці Айчыны сваю маёмасць і жыццё. З цягам часу колькасць патрыётаў імкліва павялічвалася. Новы патрыятычны рух атрымаў гарачую падтрымку і ў Беларусі. Толькі ў Мінскай губерні ў 1821 г. налічвалася каля 800 шляхціцаў, якія далучыліся да новага руху. Прычым 30 працэнтаў з іх складалі вайскоўцы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі, 20 — узначальвалі шляхецкія судовыя ўстановы, 50 — належалі да землеўласнікаў.

Мэты паўстання былі блізкімі і зразумелымі для ўсіх, аднак рыхтаваць яго было вельмі складана. Па ўсёй Беларусі дзейнічала агентура Бенкендорфа. Вось чаму спачатку камітэты руху былі створаны ў Парыжы і Рыме. Ужо гэты факт сведчыў аб процілеглых інтарэсах Усходу і Захаду ў адносінах да Беларусі, Жамойці і Польшчы. Імкненне Захаду было адно: садзейнічаць вызваленню зямель былой Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства ад імперыі, вяртанню гэтых народаў у еўрапейскую сям'ю і еўрапейскую цывілізацыю. Менавіта гэтага не магло прыняць самаўладдзе. Бо перамога народаў Беларусі, Жамойці і Польшчы паклала б пачатак краху імперыі ўвогуле. Еўропа зразумела гэта пасля 1812 г. Як паказала гісторыя, ніякая агрэсія не магла разбурыць Расійскую імперыю.

Паўстанне ва ўсходніх губернях Беларусі планавалася распачаць у ноч з 29 на 30 сакавіка 1831 г. 29 сакавіка адбыліся тайныя сходы шляхты ў Барысаве, Клімавічах, Ашмянах, Вілейцы, Дзісне, Віцебску, Полацку, Рэчыцы. Шляхта рыхтавала зброю, харчы, амуніцыю, складала спісы прыхільнікаў. 30 сакавіка паўсталі Ашмяны і Свянцаны. Ужо праз тыдзень гэтыя паветы мелі свае вайсковыя харугвы ў складзе 300–400 чалавек. 11 красавіка 1831 г. паўстала Дзісна. У гэтым павеце ўзнікла некалькі вайсковых аддзелаў у складзе чатырох тысяч чалавек, 13–14 красавіка паўстала Вілейка. Потым інсургенты накіраваліся ў Лепель, які 20 мая 1831 г. быў заняты імі.

Шляхта дзейнічала гераічна. На месцах ствараліся вайсковыя атрады, у склад якіх уваходзіла і сялянства. Праводзілася агітацыя сярод расійскіх вайскоўцаў.

Напрыклад, шляхціц Жукоўскі, выконваючы абавязкі паштовай службы, часта наведваў расійскія армейскія каманды. Яму ўдалося перацягнуць на свой бок некалькі салдат сапёрнага батальёна. Арыштаваны за сістэматычную антыўрадавую агітацыю, Жукоўскі быў прысуджаны да сібірскай катаргі. Шляхціц Марцыноўскі ўзброіў вясковых сялян-добраахвотнікаў. Шляхціц Акуловіч з вёскі Прыбаркі стварыў такі ж атрад у складзе 30 чалавек, а шляхціц Ігнат Візбарг з сваім больш буйным атрадам знішчыў эскадрон казакаў, забіўшы 11 чалавек. Гэтыя падзеі адбываліся на Віцебшчыне і Міншчыне.

Дзеяннямі паўстаўшых кіравалі такія асобы, як Міхал і Ян Ходзькі, браты вядомага Леанарда Ходзькі. Ян Ходзька ў 1812 г. удзельнічаў у паходзе на Маскву, а ў 1831 г. кіраваў паўстанцамі ў Вілейцы. Усе тры яго сыны — Станіслаў, Міхал і Фелікс узначальвалі харугвы. Значную ролю ў паўстанні адыгралі Антон Бжастоўскі — палкоўнік кавалерыі, Ігнат Лапацінскі — былы вілейскі павятовы маршалак, Міхал Валадковіч — маршалак Вілейскага павета, Станіслаў Незабытоўскі — паручык, Ян Жылінскі — капелан Мінскай гімназіі, Станіслаў Радзішэўскі, Ігнат Адахоўскі, Ціт Пуслоўскі, Ігнат Скірмунт і інш. Толькі ў Мінскай губерні ў спісы актыўных арганізатараў і ўдзельнікаў паўстання царскія органы занеслі больш чатырох тысяч чалавек з складу шляхты¹.

Улады жорстка дзейнічалі ў дачыненні да паўстанцаў і насельніцтва Беларусі. Пасля таго, як быў захоплены Лепель, урад Расіі адчуў рэальную пагрозу, бо паўстанне магло ахапіць усю Усходнюю Беларусь. Таму ў Лепель была тэрмінова накіравана чацвёртая гусарская дывізія пад камандаваннем генерал-лейтэнанта Каблюкова. Павет быў разбіты на 32 квадраты, і пачалася сумесная гусарска-жандарская карная аперацыя па вызваленні павета ад паўстанцаў. На працягу тыдня ішлі масавыя аблавы, што дазволіла “ачысціць Лепельскі павет ад мяцежнікаў”². Гэтак жа дзейнічалі карнікі і ў іншых паветах. Сялянам за здраду паўстанцам выдаваліся грашовыя ўзнагароды, непакорных жа секлі цэлымі вёскамі.

Перамагчы ў такіх умовах было вельмі складана. Мікалай I яшчэ ў самым пачатку паўстання загадаў жандарам і вайсковаму камандаванню звярнуць асаблівую ўвагу менавіта на Беларусь. Бенкендорф пра гэта пісаў так: “Найперш была звернута ўвага на Віцебскую і Магілёўскую губерні [...] Галоўнай мэтай такой меры было даказаць палякам, што гэтыя старадаўнія нашы заваяванні заўсёды і непадзельна далучаны да складу імперыі і што адарваць іх Польшчы можна было б толькі, разбіўшы нашу ўладу”³. Гэтыя мэты і акрэслівалі ўсю далейшую палітыку самаўладдзя ў Беларусі.

¹ НАРБ, ф. 561, воп. 1, спр. 1–5.

² Тамсама, ф. 1297, воп. 1, спр. 5506, арк. 4, 34, 36, 49.

³ Из записок графа А.Х.Бенкендорфа: Николай I в 1830–1831 гг. // Русская старина. СПб., 1896. Т. 88. С. 84.

Такім чынам, палітычныя мэты Усходу і Захаду ў час паўстання 1830–1831 гг. у Беларусі былі супрацьлеглымі. Гэты фактар і вызначаў характар іх узаемадзеяння, барацьбы — як у час паўстання, так і ў 40–60-я гады XIX ст. У сваю чаргу паўстанне 1830–1831 гг. у Беларусі было менавіта антыімперскім. Народ Беларусі змагаўся за сваю незалежнасць і свабоду.

Юрый Лабынцаў (Масква)

Нямецкая духоўная культура на сумежжы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы: Падляшская зямля і Супрасль да пачатку XX ст.

Гісторыя ўзаемаадносін нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў налічвае больш за тысячагоддзе. Працэс гэты быў цяжкім, часам трагічным. Да сёння даследчыкі надавалі ўвагу пераважна палітычнаму боку дадзенага працэсу, праблемам палітыкі і геапалітыкі. Услед ішлі тэмы, звязаныя з эканамічнымі адносінамі. Культуры, тым больш духоўнай, увагі надавалася мала. З таго нямногага, што было напісана пра культурнае ўзаемадзеянне, асноўная частка прац прысвечана асобным з’явам, імёнам, творам або якому-небудзь непрацягламу перыяду ў гісторыі культурных кантактаў нашых народаў.

На жаль, з такіх фрагментаў агульная карціна працэсу пакуль не складваецца, ды і само пытанне пра такую маштабную працу пакуль, здаецца, не ставілася. Разам з тым, ужо цяпер, карыстаючыся зробленымі напрацоўкамі, можна прасачыць у агульных рысах, а часам і больш дэталёва, гісторыю падобнага ўзаемадзеяння на працягу многіх стагоддзяў у адной з кантактных зонаў нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў на сумежжы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы — на Падляшскай зямлі і, у прыватнасці, у знакамітым Супраслі, вядомым славістам усіх краін. Гэта робіцца магчымым дзякуючы Міжнароднаму даследчыцкаму праекту “Slavia Orthodoxa et Slavia Romana: Узаемадзеянне славянскіх светаў: Духоўная культура Падляшша”, які дазволіць на прыкладзе аднаго вялізнага рэгіёна ў дастатковай паўнаце прасачыць амаль тысячагадовую гісторыю ўзаемадзеяння заходняга і ўсходняга хрысціянскіх светаў, раскрыць яго сутнасць і механізмы, характэрныя для ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы, стварыць унікальную базу з крыніц — аснову далейшых тэарэтычных даследаванняў. Пры гэтым славяна-германскім культурным кантактам адводзіцца сваё, асобнае, месца, яны складаюць асобны праблемны блок праекта.

Падляшша — найбольшая частка сярэдзіннага пагранічча Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, размешчаная ў асноўным на тэрыторыі некалькіх ваяводстваў Польшчы, — з’яўляецца сапраўдным гістарычным заповеднікам

славянскіх і балтыйскіх культур, вялізнай, існуючай стагоддзі лабараторыі іх узаемапранікнення. Менавіта тут культуры славянскага Захаду, Поўдня і славянскага Усходу таксама, як і заходнееўрапейскія і ўсходнеславянскія культуры, прыходзілі ў непасрэднае, самае шчыльнае ўзаемадзеянне на працягу стагоддзяў. Нарэшце, Падляшша — гэта крайняя заходняя вобласць распаўсюджання ўсходнеславянскіх культур, заходняя мяжа іх існавання. Гістарычна склалася так, што ў Падляшшы (Супраслі) утварыўся адзін з буйнейшых сусветных цэнтраў праваслаўя, цэнтраў славянскай кніжнасці, усходнеславянскіх духоўных культур, шчыльна звязаны не толькі з такімі апорамі грэкавізантыйскай традыцыі, як, напрыклад, Кіеў, але і Афонам, Маскоўскай Руссю, Малдавіяй, Сербіяй і іншымі балканскімі землямі.

Гэтая роля старажытнага Супрасля, Супрасльскага Благавешчанскага манастыра, аднаўляецца ў нашыя дні дзякуючы намаганням духавенства і міран Полацкай праваслаўнай царквы, а таксама пры дапамозе хрысціян замежжа, у тым ліку розных арганізацый Германіі.

Праект прадугледжвае даследаванне найперш пісьмовай, кніжнай культуры Падляшша, якая ўяўляе сабой найбольш канцэнтраванае выяўленне галоўных рысаў духоўных культур некалькіх народаў Еўропы, якія звязаны з лёсамі гэтага краю і належаць да заходняга і ўсходняга светаў.

У выніку працы над праектам, побач з тэарэтычнымі даследаваннямі, мяркуецца стварыць арыгінальнае шматтомнае выданне энцыклапедычнага тыпу, якое ўключала б практычна поўную інфармацыю аб усіх баках культурнага працэсу ў Падляшшы. Асновай даследавання стане унікальная ў сваёй сукупнасці база праекта, складзеная з многіх тысяч разнастайных крыніц (рукапісы і старадрукі, акты, граматы, дзелавыя дакументы і інш., што захоўваюцца ў розных краінах), арганізаваная як асобая інфармацыйная сістэма, куды ўваходзяць розныя тыпы базаў звестак. Гэтая сістэма, што распрацоўваецца на аснове найноўшых камп'ютэрных тэхналогій, у тым ліку праграмага забеспячэння нямецкіх вучоных (сярод іх неабходна адзначыць доктара Манфрэда Талера з Гетынгена, прэзідэнта Міжнароднай асацыяцыі “History & Computing” і яго сістэму KLEIO), будзе ўяўляць сабой інтэгральную сістэму гістарычнай інфармацыі і прадугледжваць падключэнне да глабальных сетак перадачы звестак (Internet) і многамэтавае выкарыстанне CO-KOM.

Бадай, лепшым эпиграфам да гэтага даклада, аналізуючага асноўныя этапы шматвяковага ўзаемадзеяння нямецкай духоўнай культуры з светам Slavia Orthodoxa ў самым крайнім, заходнім, яго цэнтры — у Супраслі, маглі б стаць словы, напісаныя амаль чатыры стагоддзі таму дыяканам Супрасльскага манастыра Афанасіем Сялецкім: “Утверди нас, Господи, у вери стояти, а от Востока к Западу не отступати...”

Працытаваныя вершаваныя радкі ўпершыню з’явіліся ў 1610 г. у вялікім рукапісным зборніку, які захоўваецца цяпер у Кіеве. Яны служаць ключом

да разумення асноўных механізмаў тысячагадовага працэсу, дынаміку якога яшчэ давадзецца высвятляць вучоным многіх краін. Айцец Афанасій меў тады на мэце не толькі каталіцызм і яго духоўную культуру, асабліва ў сувязі з прынятай уніяй праваслаўнай і каталіцкай цэркваў і пашыраючымся грэка-каталіцызмам, але і ўвесь Запад, у тым ліку і немцаў — як католікаў, так і пратэстантаў, уплыў нямецкай духоўнай культуры, які распаўсюджваўся тут, у прыватнасці, і праз польскае пасрэдніцтва. Заўсёды адчувалася ўсімі славянамі, балтыйскімі народамі і плямёнамі гэтых зямель, найперш старажытнымі прусамі, блізкасць нямецкіх ордэнскіх дзяржаўных утварэнняў — водгалас гэтага матыву чуецца і ў словах дьякана Афанасія Сялецкага. Першыя пісьмовыя сведчання пра непасрэдны кантакт жыхароў Падляшскай зямлі з нямецкай культурай адносяцца да рубяжа X і XI стст. Яны датычацца дзейнасці нямецкіх каталіцкіх місій сярод прускіх плямён. Так, у 1009 г. вядомы місіянерскі архіепіскап Брунон з Кверфурта (св. Баніфаций) накіраваўся на поўнач Падляшша, да яцвягаў, дзе быў імі забіты разам з 18 іншымі спадарожнікамі. Цяпер Брунон з Кверфурта шануецца як галоўны патрон Ломжынскай каталіцкай епіскапіі Польшчы. У XII–XIII стст. цэнтральнае Падляшша з старажытнымі пабужскімі гарадамі, найперш Драгічынам, дзе паводле падання легат папы Інакенція каранавану князя Данілу Раманавіча, становяцца месцамі найбольш інтэнсіўных кантактаў з нямецкай культурай. Непрацяглы час, у першай палове XIII ст., Драгічынам і навакольнымі тэрыторыямі валодалі нямецкія рыцары. Па р. Буг праходзіў адзін з важных гандлёвых шляхоў з Русі ў Памор'е, да Данцыга (Гданьска) і іншых гарадоў нямецкамоўнага сярэднявечага свету. Пасля ўтварэння Ганзы падобныя сувязі яшчэ больш умацаваліся, у тым ліку і з усімі ганзейскімі гарадамі па р. Вісла, у якую ўпадае Буг. У гэты перыяд асноўнымі цэнтрамі ўзаемасувязей нямецкай духоўнай культуры з усходнеславянскай становяцца княжацкія двары, нярэдка звязаныя з аналагічнымі аўстрыйскімі і германскімі саюзамі, ад ваенных да сваяцкіх. Напрыклад, князь Раман Данілавіч быў жанаты з Гертрудай Бабенберг. Тады ж умацоўваюцца сувязі ўсходнеславянскіх князёў з прускімі рыцарамі, пра што пісьмовых сведчанняў захавалася нямала. Некаторыя ўсходнеславянскія князі, найперш Баляслаў-Юрый, могуць лічыцца свайго роду германфіламі, бо падтрымлівалі цікавасць да нямецкамоўнага свету ў самым шырокім сэнсе гэтага вызначэння, уключаючы і духоўную культуру, у асяродку Slavia Orthodoxa. Ён жа пачынае інтэнсіўныя дзеянні па рассяленні нямецкіх каланістаў на сваіх землях. Дакументы малююць Баляслава-Юрыя як аднаго з першых усходнеславянскіх дзеячаў, што сталі на шлях актыўнага збліжэння заходняга і ўсходняга светаў, за што, у рэшце рэшт, князь падвергся абвінавачванню з боку сваіх падданных, якія забілі яго ў 1340 г. Заходнія хронікі сведчаць пра значнасць маштабнага падобнага збліжэння ў сферы ду-

хоўнай культуры і дынастычную палітыку ў гэтым князя Баляслава-Юрыя, які запрашаў да сябе з розных краін каталіцкіх святароў і багасловаў, жадаючы далучыць рускіх (Ruthenorum) да “ісціннай веры”. Адначасова з княжацкімі дварамі каналамі распаўсюджання нямецкай духоўнай культуры становяцца каталіцкія парафіі і місіі. Перадрэфармацыя і Рэфармацыя сталі свайго роду новым этапам у гісторыі дадзеных узаемасувязей. На гэты раз у асяродку Slavia Orthodoxa з’яўляюцца даволі шматлікія ўласныя носьбіты заходнееўрапейскай духоўнай культуры, у тым ліку і нямецкай; яны часам значна ўзбагачалі яе дасягненні. Да іх ліку належыць і знакаміты першадрукар і гуманіст доктар Францыск Скарына з Полацка, які аказаў пэўны ўплыў на многіх дзеячаў еўрапейскай Рэфармацыі, у чымсьці апырэдзіўшы нават свайго равесніка Марціна Лютэра, з якім таксама, як і з яго бліжэйшым паплечнікам Філіпам Меланхтонам, “настаўнікам Германіі”, магчыма, нават меў зносіны ў перыяд знаходжання ў Вітэнбергу. Францыск Скарына і яго духоўная спадчына паўплывалі, у прыватнасці, на дзейнасць многіх пратэстантаў-лютэранаў і кальвіністаў, звязаных з прапагандай сярод усходніх і паўднёвых славян. Асабліва прыкметна гэта ў дачыненні да такіх вядомых дзеячаў Рэфармацыі, як лютэранскі прапаведнік з Славеніі Прымус Трубер, які выдаваў у Цюбінгене кнігі для паўднёвых і часткова ўсходніх славян дзякуючы фінансавай падтрымцы аўстрыйскага барона Ганса Унгнада; а таксама ўраджэнца Падляшша, энцыклапедычна адукаванага Сымона Буднага і шляхціца-кальвініста Васіля Цяпінскага. Падляшша і Супрасль не толькі аказаліся ў сферы нямецкіх уплываў, але і сталі ледзь не галоўным фарпостам на шляху іх пранікнення ў свет Slavia Orthodoxa. Супрасль захаваў для нас і многія помнікі духоўнай культуры, якія дэтальна адлюстравалі ўвесь гэты працэс. Да ліку самых унікальных з іх належаць тыя, што разглядаюць пытанні розных пратэстанцкіх вучэнняў, найперш лютэранства. Можна гаварыць пра асобную школу супрасльскіх палемістаў, якія пісалі разнастайныя крытычныя творы супраць “Люфтарова вучэння”; яно імі разглядалася ў такіх працах, як “О поклонении святым иконам”, “О крестопоклонении”, “О церквях”, “О молитве святых и их похвале”, “О молебнах и исповеди”, “О приносех и о попах”, “О поминках по умерших”, “О правилах”, “О чернечестве”, “О постах и мясоедении”, “О науке”, “О вере” і інш. Значную цікавасць уяўляюць захаваныя ў супрасльскіх спісах творы, звязаныя з адлюстраваннем гісторыі распаўсюджання лютэранства ў Еўропе, найперш у Венгрыі (“Послание прота св.Горы Афонской Гавриила к королю Янушу”, 1534). Дарэчы, венгерскае і чэшскае пасрэдніцтва ў распаўсюджанні нямецкай культуры, у першую чаргу веравызнаўчай, асабліва заўважалася ў Падляшшы і ў Супраслі ў першай палове – сярэдзіне XVI ст. Тады ж Падляшша становіцца асабліва спрыяльнай тэрыторыяй для распаўсюджання пратэстантызму, свайго роду заповеднікам Рэфармацыі, якая пусціла ва

ўсходнееўрапейскім асяродку глыбокія карані, што пазней адбілася на некаторых абставінах уасаблення культурнай палітыкі Пятра I да збліжэння Расіі з Захадам і, у прыватнасці, з нямецкай духоўнай культурай.

Услед за Францыскам Скарынам у сярэдзіне XVI ст. у Супрасльскім манастыры яго архімандрыт Сергій Кімбар “выпраўляе” Новазапаветныя кнігі, што было якраз у духу часу, у духу тых навацый, якія вольна ці міжвольна прынесла Рэфармацыя ў свет Slavia Orthodoxa. Крыху пазней ужо пераклад розных царкоўных кніг на “простую мову” спрабаваў ажыццявіць падляшскі магнат Рыгор Хадкевіч, кытатар Супрасльскага манастыра. Асабліва роля ў распаўсюджанні нямецкай духоўнай культуры належыць адной з самых багатых сем’яў Еўропы — князям Радзівілам, многія з якіх вучыліся ў розных нямецкіх універсітэтах і доўгі час жылі сярод немцаў, былі зроднены з вядомымі нямецкімі сем’ямі, акружаны нямецкімі настаўнікамі, дарадцамі і г.д. Прыкладам можа служыць уладальнік многіх маёнткаў у Падляшшы, у тым ліку і ў ваколіцах Супрасля, князь Януш Радзівіл, які ў бытнасць сваю ў Германіі стаў нават рэктарам акадэміі ў Ляйпцыгу (1629). Раней іншы Радзівіл — Мікалай, старэйшы сын вядомага дзеяча Рэфармацыі Мікалая Радзівіла, празванага “Чорным”, ажыццявіў досыць важную пасрэдніцкую місію паміж Цюбінгенам, у прыватнасці Прымусам Труберам і яго аўстрыйскімі і нямецкімі мецэнатамі, і Падляшшам. Сведчанні ў гэтых кантактаў захавалася нямала, праўда, яны ў большасці сваёй мала або зусім не даследаваныя.

XVII і асабліва XVIII ст. робяць кантакты з нямецкай духоўнай культурай амаль звычайнымі ў самых шырокіх пластах усходнеславянскага свету — як у Падляшшы ўвогуле, так і ў Супрасльскім манастыры, які падтрымліваў рэгулярныя дзелавыя сувязі з нямецкамоўным светам, у прыватнасці з Памор’ем, ніжнім Павіслем і Гданьскам, адкуль у манастыр трапляюць нямецкія кнігі, а сярод іх — нямецкамоўныя Бібліі, тэалагічныя і іншыя творы; прадметы культываванага прызначэння і многае іншае.

Апошні, трэці, падзел Рэчы Паспалітай наблізіў, або, дакладней, зблізіў межы Аўстрыі, Прусіі і Расіі, стык якіх аказаўся ў Падляшшы; паўднёвая яго частка адышла да Аўстрыі, заходняя з Супраслем — да Прусіі, а ўсходняя — да Расіі. Усё гэта прадвызначыла новыя ўмовы для пранікнення нямецкай духоўнай культуры ва ўсходнеславянскае асяроддзе, сведчаннем чаму служаць хаця б вопісы Супрасльскага манастыра, якія фіксавалі нават асобную “Бібліятэку нямецкую”, якая затым папаўнялася аж да закрыцця манастыра ў пачатку XX ст. У XIX ст. да нешматлікіх нямецкіх сем’яў, што жылі ў Супраслі, далучаецца вялікі паток бежанцаў з Брандэнбургіі і Усходняй Прусіі. У Супраслі, пераўтвораным ледзь не ў прамысловую сталіцу, што развівалася пад уплывам фабрыкантаў нямецкага паходжання, найперш барона Фрыдэрыка Вільгельма Захерта, які стаў уладальнікам часткі манастырскіх маёнткаў і будынкаў, узводзіцца ў 1885 г. евангеліцка-лютэранская кірха. Галоўную праваслаўную святыню Супрасля,

абраз Супрасльскай Божай Маці, шануюць, па словах архімандрыта манастыра, і многія лютэране, якія прыходзяць пакланіцца ёй як чудатворнай, што сведчыць пра значнае збліжэнне светаўспрымання нават у сферы рэлігійнай культуры, пэўнай адаптацыі культуры.

Падводзячы кароткі вывад сказанаму, неабходна прыгадаць пра тры асноўныя этапы ўзаемадзеяння нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў у Падляшшы і ў Супраслі, арыентуючыся на шырокія колы грамадства. Па-першае, гэта перыяд свайго роду контркультурнай рэакцыі або контррэакцыі на пранікненне нямецкай культуры, што працягваўся аж да XVI ст. Затым — перыяд адаптацыі да яе праяў і ўспрымання яе дасягненняў (XVI–XVIII стст.). Нарэшце, час паралельнага суіснавання дзвюх культур на рэгіянальным узроўні, іх узаемаўзбагачэння, які завяршыў гэты шматвяковы працэс да пачатку XX ст.

Анджэй Хадубскі (Гданьск)

Цывілізацыйная роля беларусаў на Каўказе ў XIX — першай палове XX ст.

На пачатку XX ст. Каўказ знаходзіўся ў полі зроку розных дзяржаў свету. Гэты рэгіён прыцягваў увагу сваімі карыснымі выкапнямі, магчымасцямі іх эксплуатацыі, а таксама лёгкасцю за кароткі тэрмін зрабіць кар’еру. Там павялічвалі свой капітал самыя багатыя людзі свету, у тым ліку браты Нобелі, сям’я Ротшыльдаў. Там знаходзілі працу беднякі Расійскай імперыі¹.

Аблічча рэгіёна змянялася хуткімі тэмпамі. Яшчэ да Першай сусветнай вайны на Каўказе процістаялі адзін аднаму феадальна-патрыярхальны і капіталістычны ўклады. Усюдыіснымі былі так званыя цывілізацыйныя шумы. Пашыралася нават такая думка, што за адзін дзень тут можна стаць мільярдэрам або страціць набытак усяго жыцця, і нават само жыццё².

Сярод такога наплыву людзей значным быў удзел беларусаў. Напярэдадні Першай сусветнай вайны колькасць выхадцаў з Беларусі дасягала тут 10 тысяч чалавек. Групаваліся яны пераважна ў гарадскіх цэнтрах — Баку, Грозным, Тбілісі, у асноўным працавалі на пераапрацоўчых прадпрыемствах, будаўніцтве, у рамесніцтве і іншых галінах гаспадаркі. Значную частку сярод эмігрантаў складала інтэлігенцыя. Часта гэта былі выпускнікі вышэйшых навучальных устаноў, якіх накіроўвалі сюды на працу. Распачаўшы яе, яны ўжо не хацелі пакідаць гэты рэгіён; кіраваліся прытым рознымі інтарэсамі, у тым

¹ Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. М., 1960; Lankamer T. Słoneczne Zakaukazie. Warszawa, 1979; Miłoszowie G. i A. Kaukaz. Warszawa, 1979.

² Lankamer T. Słoneczne Zakaukazie. 122–127; Chodubski A. Aktywność kulturalna Polaków w Azerbajdzanie w 19 i na początku 20 wieku. Gdańsk, 1986. S. 23–68.

ліку і шырокімі магчымасцямі прафесійнага самавыражэння, і адноснай свабодай дзеянняў, і наяўнасцю ўмоў добра падзарабіць³.

Вынікі дзейнасці інжынераў, урачоў, настаўнікаў, якія паходзілі з Беларусі, часта мелі рашаючае значэнне ў развіцці цывілізацыі рэгіёна. У XIX ст. слаўную старонку ў гэты летапіс упісаў Юзаф Ходзька (1800–1881)⁴. Геадэзіст і тапограф па прафесіі, у час даследавання тэрыторыі Каўказа ён выкарыстаў метады трыангуляцыйных вымярэнняў. У 1850 г. упершыню ў свеце пакарыў пік гары Арарат. Зробленыя ім эскізы і карты не страцілі сваёй актуальнасці і сёння. Дарэчы, у 20-я гады, яшчэ да паездкі на Каўказ, ён праводзіў трыангуляцыйныя вымярэнні таксама ў Гродзенскай і Мінскай губернях.

Падобную ролю ў развіцці цывілізацыі Каўказа адыграў і яго брат Аляксандр Ходзька (1804–1891)⁵. Па спецыяльнасці ён быў усходзнаўцам і славістам. Займаючыся ў 1830 г. дыпламатычнай дзейнасцю ў Персіі, вывучаў азербайджанскі фальклор. Крыху пазней апублікаваў кнігу народнай паэзіі. Яго даследаванні садзейнічалі распаўсюджанню арыентальнага фальклору ў Заходняй Еўропе. Менавіта яму належыць першынство ў галіне сістэматызацыі і папулярызацыі каўказскага фальклору.

У XIX ст. шмат прадстаўнікоў Беларусі былі асланы на Каўказ. Яны адбывалі вайсковую службу амаль ва ўсіх кутках гэтай зямлі⁶. Многія беларусы загінулі ў час ваенных дзеянняў. Некаторыя з іх праявілі сябе як творчыя людзі. Напрыклад — Тадэвуш Лада-Заблоцкі (1813–1847)⁷. Паходзіў ён з Віцебшчыны. За літаратурную дзейнасць быў асуджаны на 24 гады катаргі, якую павінен быў адбываць радавым салдатам на Каўказе. У час службы давялося яму пабываць у розных населеных пунктах. Яго літаратурны талент зацікавіў перадавую каўказскую інтэлігенцыю, сярод якой неабходна назваць Абаса Кулі Ага Бакіханова (азербайджанца), Біртвіловіча Туманішвілі, Мелітановіча Брацішвілі (грузін). Яны змаглі ацаніць талент і здольнасці высланніка. Бакіханаў нават даверыў яму пераклад сваёй фундаментальнай працы “Гісторыя ўсходняй часткі Закаўказскага краю”. А Туманішвілі прадставіў яму матэрыялы для напісання нататак па грузінскай літаратуры. Ён жа пераклаў на грузінскую мову “Алазанскую даліну” Заблоцкага. Праз дзесяць гадоў з паэта было знята пакаранне. Але ў Віцебск

³ Chodubski A. Aktywność kulturalna... S. 103–110.

⁴ Большаков К., Вейнберг В., Никитин П. Иосиф Иванович Ходько — ученый-геодезист. М., 1960.

⁵ Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1937. T. 3. S. 380–381; Грыцкевіч В. 3 роду Ходзькаў // Полымя. 1990. № 5. С. 193–199.

⁶ Janik M. Dzieje Polaków na Syberii. Kraków, 1928; Rejchman J. Kaukaz // Polska i Polacy w cywilizacjach świata: Słownik encyklopedyczny. Warszawa, 1939. T. 4.

⁷ Равич Е.С. Жизнь и творчество польского поэта Тадеуша Лада-Заблоцкого в Грузии. Тбилиси, 1971; Rawicz J.S., Chodubski A. Poeta krain kaukaskich — Tadeusz Łada-Zablocki // Okolice. 1987. Nr 12.

ён не вярнуўся — узначаліў Упраўленне па здабычы солі ў Кульцах (Арменія). А праз два гады памёр ад халеры.

Многія беларусы эмігравалі на Каўказ у канцы XIX ст., кіруючыся ў асноўным эканамічнымі інтарэсамі. Яны ўнеслі значны ўклад у розныя сферы эканамічнага жыцця гэтага рэгіёна, хоць пераважная частка іх была некваліфікаванай ці нізкакваліфікаванай. Але былі сярод іх і адукаваныя людзі — такія, як геалаг Карл Багдановіч (1864–1947)⁸. Ён таксама паходзіў з Віцебшчыны. Выпускнік Пецяўбургскага горнага інстытута, у 90-я гады быў накіраваны на Каўказ для правядзення геалагаразведных даследаванняў паўднёва-ўсходняй часткі галоўнага Каўказскага хрыбта. У час працы ім быў сабраны багаты матэрыял для дысертацыі “Два разрэзы галоўнага хрыбта Каўказа”. Гэтае даследаванне з’яўляецца актуальным і сёння як аснова для вывучэння стратыфікацыі і тэктонікі паўночна-ўсходняга Каўказа. Багдановіч быў прафесарам Пецяўбургскага горнага інстытута. Свае тэрытарыяльныя даследаванні на Каўказе праводзіў аж да пачатку Першай сусветнай вайны. Галоўнай мэтай яго дзейнасці былі пошукі залежаў нафты. Пасля вайны пераехаў у Польшчу, дзе шмат гадоў узначальваў службу краёвай геалогіі. Ім напісаны больш 200 навуковых трактатаў і даследаванняў. Многія з іх мелі наватарскі характар.

Кліматычныя ўмовы Каўказа даследаваў Ота Чачот (1853–1924)⁹. Урач па адукацыі, амаль на працягу 20 гадоў ён займаўся практычнай медыцынай у раёне Каўказскіх мінеральных водаў. Жывучы ў Пяцігорску, побач з чыста медыцынскай дзейнасцю вёў геаграфічна-прыродазнаўчыя даследаванні. Звярнуў увагу на тое, які ўплыў аказвае клімат на вынікі лячэння псіхічна-неўралагічных захворванняў. У яго арсенале было некалькі навуковых прац, прысвечаных кліматычным умовам рэгіёна. Чачот быў ініцыятарам стварэння “сцэжкі здароўя” на пік Бештаў. Гэтая сцэжка была названа яго імем.

Заваяваў вялікі давер сярод каўказскіх народаў і Стафан Сцяпура. Гэта быў адзін з заснавальнікаў Таварыства каўказскіх урачоў. Акрамя чыста медыцынскай дзейнасці ён займаўся антрапалагічнымі даследаваннямі. Вёў навуковую працу на адных з найстарэйшых могілак Каўказа — Самтаўскім некропалі.

У абуджэнні нацыянальнай свядомасці беларусаў вялікую ролю адыграў гісторык і этнограф Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934)¹⁰. Сваю адданасць Беларусі, яе гісторыі і культуры ён праявіў яшчэ ў юнацкія гады. Буду-

⁸ Księga pamiątkowa ku czci Prof. Karola Bohdanowicza. Warszawa, 1951. S. 5–17; Historia rosyjsko-polskich kontaktów w dziedzinie geologii i geografii. Warszawa, 1972.

⁹ Zieliński S. Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich. Warszawa, 1933. S. 67.

¹⁰ Chodubski A. Mitrofan Downar-Zapolski (1867–1934) — wybitny badacz historii i kultury Białorusi // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1994. Nr 2. S. 105–114.

чы студэнтам, заўважыў, што беларусы паводзяць сябе надзвычай інертна ў сэнсе нацыянальнай палітыкі. Вучоны быў актыўным абаронцам культурнага і нацыянальнага адраджэння беларускага народа. Праз усе гады жыцця ён заставаўся верным гэтай ідэі. Будучы прафесарам гісторыі і працуючы ў розных навучальных установах, ён даследаваў і папулярызаваў беларусазнаўства. Рэвалюцыйныя падзеі закінулі яго ў Азербайджан. І там ён далучыўся да актыўнага акадэмічнага жыцця. За кароткі перыяд заваяваў павагу сярод новага калектыву. Яму даверылі пасаду прарэктара Бакінскага ўніверсітэта. Яго дзейнасць мела выключнае значэнне для змен у дадзеным рэгіёне. Ён не ўмешваўся ў палітыку, а ўсю сваю ўвагу канцэнтравваў на акадэмічных справах, пашырэнні культуры. Доўнар-Запольскі ставіў перад сабой задачу сфармаваць будучае аблічча азербайджанскай прамысловасці і гандлю. Яму як высокакласнаму спецыялісту ў гэтай галіне даручылі кіраўніцтва ўпраўленнем у Народным камісарыяце па прамысловасці і гандлю Азербайджана.

Значнае месца ў цывілізацыйнай дзейнасці на Каўказе займае таленавіты вучоны-гідраэнергетyk Юзаф Есьман (1868–1955)¹¹. Ён нарадзіўся ў Вілейцы, дзяцінства і юнацкія гады правёў у Мінску, вышэйшую адукацыю атрымаў у Пецябургскім тэхналагічным інстытуце. Працуючы выкладчыкам у Пецябургскім політэхнічным інстытуце, праявіў сябе як высокакваліфікаваны спецыяліст у галіне гідраўлікі і гідраэнергетыкі. Паралельна з навуковай работай займаўся практычнай рэалізацыяй даследаванняў. На Каўказ трапіў у Першую сусветную вайну. Працаваў на кіруючых пасадах у час будаўніцтва Тбіліскай гідраэлектрастанцыі. Там ён вырашыў назаўсёды звязаць свой лёс з Каўказам. Пазней пераехаў ва Уладзікаўказ, дзе арганізаваў політэхнічны інстытут і адначасова кіраваў Народным камісарыятам па пытаннях працы і прамысловасці.

У 1922 г. Есьмана накіравалі ў Баку, каб арганізаваць Азербайджанскі політэхнічны інстытут. Да 1929 г. ён выконваў функцыі яго рэктара. Тут праявіліся яго здольнасці як надзвычай творчага чалавека, актыўнага грамадскага і палітычнага дзеяча. Акрамя прафесійных абавязкаў займаўся грамадскай работай: з'яўляўся старшынёй Азербайджанскага тэхнічнага таварыства, кансультантам па гідраўліцы і гідраэнергетыцы, удзельнічаў у распрацоўцы важных праблем развіцця перапрацоўчай прамысловасці, паралельна вёў заняткі ў некалькіх навучальных установах Азербайджана, Грузіі і іншых рэспублік. У 1925 г. арганізаваў у Тбіліскім політэхнічным інстытуце кафедру гідраўлікі і гідраўлічнага будаўніцтва. Быў ініцыятарам стварэння ў Тбілісі Закаўказскага інстытута санітарнай тэхнікі. У 1928–1932 гг. старшыня Закаўказскага Савета па пытаннях водных рэсурсаў. Есьман быў адказным за прыняцце найважнейшых рашэнняў у ірыгацыйных праблемах і выкарыстанні водных рэсурсаў у Закаўказзі. Праявіў сябе як добры спецыяліст у галіне будаўніцтва электрастанцый і вытворчасці гідраўлічнага абсталявання. З

¹¹ Есьман И.Г. 1868–1955: Библиография. Баку, 1969.

1922 г. прымаў удзел у будаўніцтве амаль усіх электрастанцый і важнейшых трубаправодаў на Каўказе, кантраляваў будаўніцтва перапрацоўчых заводаў.

Вялікі ўклад Есьман унёс ў развіццё навукі. Ён быў адным з заснавальнікаў Азербайджанскай Акадэміі навук і Грузінскай Акадэміі навук. Навуковая спадчына Есьмана складае больш 130 манаграфій і навуковых прац. Яны ў асноўным прысвечаны праблемам гідрамеханікі і энергетыкі, былі высока ацэнены спецыялістамі. Яго падручнік “Гідраўліка” перавыдаваўся дзесяць разоў. У 1938 г. яго выбралі сапраўдным членам (акадэмікам) АН СССР.

Працуючы ў Азербайджане, Есьман падкрэсліваў сваю сувязь з Беларуссю. Ахвотна наведваў Бацькаўшчыну. У сваім асяроддзі ці ў час кантактаў са знаёмымі беларусамі карыстаўся беларускай мовай.

У галіне гуманітарных навук значны след пакінуў Аляксандр Макавельскі (1884–1969)¹². Нарадзіўся ён у Гродне, там правёў дзіцячыя і школьныя гады. Вучыўся ў Казанскім універсітэце на гістарычным факультэце. Закончыўшы яго на выдатна, застаўся ў ім працаваць. Гэта быў здольны і працалюбівы чалавек. Цікавіўся старажытнай філасофіяй. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, у перыяд грамадска-палітычных перамен Макавельскі пераехаў у Баку. У 1920 г. атрымаў званне прафесара Бакінскага універсітэта. Адначасова працаваў у некалькіх навучальных установах, у заснаванні якіх браў актыўны ўдзел. Перад ім стаяла важная арганізацыйная і дыдактычная задача — правядзенне заняткаў па псіхалогіі. Гэта быў новы накірунак у адукацыі мусульманскай моладзі.

Як выкладчык Макавельскі чытаў наступныя дысцыпліны: гісторыю філасофіі, гісторыю грамадска-палітычных навук, логіку, эстэтыку, педагогіку. Надзвычай папулярнымі былі яго лекцыі па дыдактыцы сярод студэнтаў і прадстаўнікоў розных прафесійных і грамадскіх калектываў. Гэта быў надзвычай творчы чалавек. Шмат займаўся старажытнай філасофіяй. Апублікаваў многа каштоўных і цікавых кніг па філасофіі. Асноўнае месца ў яго навуковай спадчыне займае гісторыя грамадска-палітычнай думкі Азербайджана, творчасць вядомага дзеяча XII ст. Г.Нізамі (1141–1203). Важным навуковым дасягненнем Макавельскага з’явілася даследаванне “Авесты” — старажытнага помніка культуры і філасофіі Усходу.

Шмат увагі вучоны надаваў праблемам падрыхтоўкі педагогічных кадраў. Пад яго навуковым кіраўніцтвам атрымалі навуковыя званні на працягу 1940–1965 гг. многія азербайджанскія гуманітарыі, пісалі свае навуковыя працы педагогі, філосафы, псіхолагі з усіх куткоў Каўказа, рэспублік Сярэдняй Азіі і іншых рэгіёнаў Савецкага Саюза.

У 1946 г. Макавельскі быў абраны членам-карэспандэнтам АН СССР. Стаў першым акадэмікам Азербайджана ў галіне гуманітарных навук. У 1949 г. яго выбралі правадзейным членам АН Азербайджана. Макавельскі толькі ў ся-

¹² Маковельский А.О. Библиография. Баку, 1964; Chodubski A. O zasługach Aleksandra Makowielskiego dla rozwoju nauki i oświaty w Azerbajdzanie // Kultura i Edukacja. 1994. Nr. 2–3. S. 149–158.

мідзесяцішасцігадовым узросце адышоў на пенсію. Апошнія гады яго жыцця былі вельмі цяжкімі, бо ён страціў зрок. Яго навуковая праца залежала ад жонкі і дачкі, якія знаёмілі яго з навуковымі навінкамі, запісвалі думкі. Ён надалей падтрымліваў кантакты з Бацькаўшчынай, з замілаваннем успамінаў гады, праведзеныя ў Гродне.

Вакол вядомых вучоных і грамадскіх дзеячаў часта групаваліся іншыя беларусы. Шмат іх было сярод выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, асабліва ў Азербайджанскім універсітэце¹³, а таксама ў дзяржаўных установах і войску¹⁴. Значны ўплыў аказалі беларусы на фармаванне еўрапейскага аблічча Каўказа. Асабліва гэта заўважальна ў галіне матэрыяльнай і духоўнай культуры. Пры іх пасрэдніцтве сюды пранікалі лепшыя ўзоры грамадска-палітычных адносін і паводзін. Несумненна вялікім у гэтым сэнсе быў аўтарытэт вучоных і іншых вядомых дзеячаў, але такі працэс ішоў таксама і знізу. Вялікім даверам карысталіся на Каўказе ўраджэнцы Віцебска, Мінска, Гродна, а таксама іншых месц Беларусі. Іх цанілі за шчырасць, добразычліваць, бескарысную дапамогу іншым, цалкам прымаліся іх традыцыі, а таксама беларуская кухня. Беларусы часта там успрымалі як носьбітаў пераходных каштоўнасцей, якія ўтрымлівалі ў сабе элементы заходнееўрапейскай і ўсходнееўрапейскай (расійскай) цывілізацый. Беларусь у той час успрымалася як мост, які меў стратэгічнае значэнне.

Падсумоўваючы сказанае, мы яшчэ раз падкрэслім, што беларусы ўнеслі значны ўклад у развіццё цывілізацыі на Каўказе ў XIX і XX стст. Яны рэфармавалі яго гаспадарку па еўрапейскіх узорах, будавалі новыя грамадска-палітычныя адносіны. Неабходна адзначыць, што прафесіянальная і грамадская актыўнасць не былі самамэтай для беларусаў. Прыехалі яны туды як палітычныя выгнаннікі або ў пошуках працы ці ўмоў для самарэалізацыі. Нягледзячы на тое, што беларусы адразу далучаліся да бурнага грамадскага і прафесійнага жыцця на Каўказе, прысвяцілі яму свой талент і здольнасці, яны не забывалі пра сваю радзіму.

(Пераклала з польскай мовы Ганна Цішук)

Уладзімір Сакалоўскі (Мінск)

Беларускае адраджэнне і далучэнне нямецкіх вучоных да даследавання беларускай культуры

На хвалі паслярэформеннага руху ў Беларусі, паўстання 1863 г. пад кіраўніцтвам К.Каліноўскага спакваля прабіваліся заглушаныя царскім рэжымам кволяы парасткі нацыянальнага адраджэння. Крывавыя падзеі тых гадоў рэ-

¹³ Алимйрзоев Х.О. Азербайджанский государственный университет за 50 лет: Исторический очерк. Баку, 1969.

¹⁴ Краснознаменный Закавказский: Очерки истории Краснознаменного Закавказского военного округа. М., 1969.

хам пракаціліся па Еўропе. Яны абудзілі цікавасць да лёсу беларускага народа, яго духоўнага свету не толькі сярод мясцовай інтэлігенцыі, навукоўцаў рускай і польскай арыентацыі, але і далёка на Захадзе, дзе да гэтага часу не было пэўных уяўленняў пра Беларусь.

Тыя змены ў Беларусі, што адбываліся пад уздзеяннем народніцкага руху, развіцця новай беларускай літаратуры, а пазней дзякуючы рэвалюцыйным падзеям 1905–1907 гг., ажыўленню беларускай прэсы, у значнай ступені садзейнічалі фармаванню беларускай інтэлігенцыі, развіццю нацыянальнай самасвядомасці народа, узнікненню тых фактараў, якія на пачатку XX ст. галоўным чынам і абумовілі даволі інтэнсіўны працэс беларускага нацыянальнага адраджэння. Дзякуючы гэтаму руху і спалучэнню шэрагу гістарычных акалічнасцей — такіх, як Першая сусветная вайна, палітыка немцаў у дачыненні да народаў ускраін, якраз і праявілася актыўная цікавасць да Беларусі з боку маладой нямецкай славістыкі.

Адраджэнне беларускай культуры, развіццё новай беларускай літаратуры, станаўленне ў Заходняй Еўропе славістыкі, працы польскіх, рускіх, а затым заходнееўрапейскіх вучоных пра Беларусь — вось тыя найбольш значныя фактары, якія садзейнічалі ўжо ў XIX ст. паступоваму пранікненню звестак пра беларускую культуру ў Нямецчыну. Друкаваліся яны ў часопісах “Альтпройзішэ монатшрыфт”, “Глобус”, “Ост унд Вест”, “Славонка” і інш., але галоўным чынам у вядомым славістычным часопісе “Архів фюр славішэ філалогі”, заснаваным у 1875 г. у Берліне выдатным харвацкім вучоным В.Ягічам. Значная ўвага на яго старонках была ўдзелена пытанням старажытнай беларускай літаратуры. Да іх звярнуліся тады вядомыя славісты А.Брукнер, В.Ягіч, Р.Абіхт, М.Мурко, А.Лескін і інш. У “Архіве” рускімі і заходнееўрапейскімі вучонымі А.Весьялоўскім, А.Брукнерам, М.Мурко былі прарэцэнзаваны лепшыя публікацыі таго часу па беларусістыцы: працы “Агляд гукаў і формаў беларускай мовы” Я.Карскага, “Доктар Францыск Скарына. Яго пераклады, друкаваныя выданні і мова” П.Уладзімірава, дэталёва прааналізаваны чэшскімі славістамі М.Мурко і Ю.Поліўкам найбольш папулярныя зборнікі беларускага фальклору “Гомельскія народныя песні” З.Радчанка, “Беларускі зборнік” Е.Раманава, “Матэрыялы для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю” П.Шэйна, першыя выпускі грунтоўнай этнаграфічнай працы М.Федароўскага “Люд беларускі на Русі літоўскай”.

Нават кароткі агляд публікацый “Архіва” пераконвае нас, што на яго старонках разгледжаны шматлікія праблемы беларускай філалогіі. І хаця ў ім не знайшло адлюстравання развіццё новай беларускай культуры, тым не менш яго дзейнасць мела выключнае значэнне для знаёмства з беларусістыкай на Захадзе.

Асабліва хацелася б звярнуць увагу на нямецкамоўную спадчыну па беларускай філалогіі славутага польскага філалага А.Брукнера, які стала жыву

Берліне. Яго першай і найбольш значнай публікацыяй у гэтай галіне стаў разгляд выдатнага помніка старажытнага беларускага пісьменства “Беларускі “кодэкс місцэлянэўс” з бібліятэкі графа Рачынскага ў Познані”¹, куды ўвайшлі Літоўская хроніка, беларускія пераклады сярэднявечных аповесцей: “Аповесць пра Трышчана”, “Аповесць пра Баву”, “Гісторыя пра Атылу, караля ўгорскага”. І хаця ўказаны кодэкс ужо ўпамінаўся О.Бадзянскім, аднак упершыню яго найбольш шырока і грунтоўна ахарактарызаваў якраз А.Брукнер, прыдаўшы яму такім чынам значэнне важнейшага помніка беларускай мовы і літаратуры. Акрамя таго, ён указаў на крыніцы перакладу і даў даволі падрабязную характарыстыку мове. Прааналізаваўшы мову кодэкса, Брукнер з упэўненасцю пісаў: “Нягледзячы на гэта, важнейшыя характэрныя рысы мовы (Познанскага кодэкса. – У.С.) у гуках, формах і словах — беларускія, яны пасрэдначаюць паміж мала- і велікарускімі, аднак ні з першымі, ні з другімі не супадаюць; калі б спатрэбілася, то можна было б толькі на аснове гэтага помніка пераканаўча даказаць самастойнасць беларускай мовы”².

Пазней з’явіліся іншыя цікавыя даследаванні Брукнера па беларусістыцы: “Аповесць аб трох каралях-валхвах па-руску” і “Страсці Хрыстовы на польскай і рускай мовах”³, “Бачанне Тундала ў чэшскім і рускім перакладзе”⁴, “Польска-рускія інтэрмедыі XVII стагоддзя”⁵, “Руска-літоўская царкоўная унія і яе літаратурныя помнікі”⁶ і шмат іншых. І калі разгледжаны ім “Страсці Хрыстовы” былі ўжо вядомым рускім даследчыкам, то ў выпадку з “Тундалам” Брукнер быў адкрывальнікам рукапісу, што засведчыў Я.Карскі ў публікацыі “Аб мове так званых літоўскіх летапісаў”⁷, які кампетэнтна сцвярджаў, што гаворка тут ідзе пра рукапіс са збору Свідзінскага з бібліятэкі Красінскіх. Гэты тэкст быў пададзены не поўнасю, а толькі ва ўрыўках. Усе звесткі пра яго беларускую версію, якія маюцца сёння, засноўваюцца на артыкуле Брукнера, і каштоўнасць яго павялічваецца, бо, як мяркуюць даследчыкі, рукапіс загінуў у час Другой сусветнай вайны.

¹ Brückner A. Ein weißrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyńskischen Bibliothek in Posen // Archiv für slavische Philologie. 1886. Bd. 9. S. 345–391.

² Тамсама. С. 346.

³ Brückner A. Die Dreikönigslegende russisch: Passio Christi, polnisch und russisch // Archiv für slavische Philologie. 1888. Bd. 11. S. 619–622.

⁴ Brückner A. Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Übersetzung // Тамсама. 1891. Bd. 13. S. 199–212. І.А.Брукнер і У.Сакалоўскі ужываюць тут слова “рускі” ў польскім яго значэнні — г. зн. як усходнеславянскі. — *Рэд.*

⁵ Brückner A. Polnisch-russische Intermedien des XVII Jahrhunderts // Тамсама. 1891. Bd. 13. S. 224–236, 398–417, 938.

⁶ Brückner A. Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler // Тамсама. 1897. Bd. 19. S. 189–201.

⁷ Карский Е. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. С. 211.

Яшчэ больш цікавым і значным сярод публікацый А.Брукнера стаў разгляд польска-рускіх інтэрмедый. У ім даследуюцца дзевяць пецярбургскіх рукапісаў са збору братаў Залускіх, дзе прадстаўлены камедыі, трагедыі, інтэрмедый і вершы на польскай, беларускай, украінскай, літоўскай і іншых мовах. З разнастайных матэрыялаў даследчык выбраў пераважна школьныя інтэрмедый, якія ўяўляюць сабой яркія ўзоры беларускай народнай мовы XVII–XVIII стст.

Нават пералік публікацый сведчыць, што Брукнер разгледзеў шматлікія праблемы старажытнай беларускай філалогіі: паказаў, што ўжо ў XVI ст. у Беларусі існавала ўласная школа перакладу, перакладаліся іншаземныя творы не толькі з польскай, але і з лацінскай, чэшскай, сербскай, іншых моваў. Асаблівае значэнне мела тое, што “Брукнер з самага пачатку разглядаў беларускую мову не як рэгіянальны варыянт рускай ці нават польскай, а як самастойную, трэцюю ўсходнеславянскую мову побач з рускай і ўкраінскай, якая мела ўласную старажытную літаратурную форму. Брукнер назваў характэрныя адзнакі беларускай літаратурнай мовы, што ўжо існавалі ў XVI ст. і якія адрознівалі яе ад велікарускай літаратурнай формы: гэта поўнае вызваленне ад царкоўнаславянскай — не толькі ў галіне лексікі, але і марфалогіі, ад многіх лексічных паланізмаў”⁸.

Калі ж далучыць да філалагічнай спадчыны А.Брукнера яго нямецкамоўную публіцыстыку, прысвечаную Беларусі, якая змяшчалася ў час Першай сусветнай вайны ў часопісах “Полен”, што выдаваўся ў Берліне, “Польнішэ блетэр”, які выпускаўся ў Вене, ці тое, што з’яўлялася асобнымі выданнямі, дзе вучоны не толькі абуджаў цікавасць да Беларусі, але і рэзка крытыкаваў Літву за яе прэтэнзіі на беларускія тэрыторыі, паказаў, што Вялікае Княства Літоўскае па сваёй сутнасці беларуская дзяржава, а Літоўскі статут — помнік беларускай дзяржаўнай і юрыдычнай думкі, то становіцца яшчэ больш відавочным яго надзвычай плённы ўклад у беларусістыку, які, на жаль, да сёння па-сапраўднаму не вывучаны.

З гэтай нагоды звернем увагу на выказванне вядомага нямецкага мовазнаўцы К.Гутшмідта, які пісаў: “Як вядома, гэта ён (Брукнер. — У.С.) выканаў дзеля гісторыі польскай мовы самую адказную падрыхтоўчую філалагічную працу. Значна менш вядомымі і ўсё яшчэ недастаткова ацэненымі з’яўляюцца яго здабыткі ў даследаванні старажытнай беларускай мовы і літаратуры. Ён быў не толькі першым славістам па-за межамі тагачаснай Расіі, а адным з першых славістаў наогул, які ўзняў беларускую мову, гісторыю беларускай літаратуры і культуры на ўзровень самастойнага прадмета даследавання і тым самым садзейнічаў развіццю гэтай галіны славянскай філалогіі”⁹.

⁸ Gutschmidt K. Zur belorussischen Philologie // Zeitschrift für Slawistik. 1980. Bd. 25. H. 2. S. 267–268.

⁹ Gutschmidt K. Zur belorussischen Philologie. S. 264.

Яшчэ больш значнае далучэнне нямецкай навуковай грамадскасці да гісторыі нашага краю адбылося пазней, у час Першай сусветнай вайны, калі кайзераўскія войскі захапілі частку Беларусі. Тады, пасля многіх стагоддзяў забароны, нарэшце афіцыйна была прызнана (1916) беларуская мова, адкрыты першыя беларускія школы, праводзілася значная культурна-асветная праца. Нягледзячы на жорсткі акупацыйны рэжым, Нямецчына ў пэўнай меры спрыяла развіццю нашай нацыянальнай свядомасці, асабліва сваёй палітыкай вызвалення “народаў ускраін”. Значны ўклад у развіццё беларусазнаўства ўнеслі тады нямецкія вучоныя прафесар Р.Абіхт, доктар А.Іпель, публіцыст В.Егер і інш.

Тады ж беларуская культура знайшла шырокае адностраванне ў нямецкіх перыядычных выданнях “Цайтунг дэр цэнтэ Армее”, “Гродноер Цайтунг”, “Дойчэ Крыгс-Цайтунг фон Барановічы”, “Новогродэкер Крыгсцайтунг”, “Пінскер Цайтунг”, “Бялостокер Цайтунг”, “Вільнаэр Цайтунг”, “Дзі Вахт ім Остэн” і інш., што выдаваліся на акупаванай тэрыторыі. На іх старонках у раздзеле “Мясцовыя навіны” змяшчаліся шматлікія артыкулы, рэцэнзіі, паведамленні, эсэ, апавяданні, вершы, малюнкi, а таксама пераклады з беларускай літаратуры і вуснай народнай творчасці. Акрамя матэрыялаў пра тэатр (“Беларускі тэатр”¹⁰ В.Егера), кнігадрукаванне (“Першая беларуская Біблія”¹¹, “Кнігадрукаванне ў Вільні”¹² В.Студніцкага), мастацтва¹³, гісторыю¹⁴, рэлігію¹⁵, этнаграфію¹⁶, друкаваліся вершы (“Баранавічы”¹⁷, “Май у Баранавічах”¹⁸ Б.Веры), асобныя паэтычныя зборнікі “Альбом паэзіі пра Шчару”¹⁹, проза (серыя апавяданняў “Ля Шчары”²⁰) Паўля Цымермана, нарысы (“Пеўчыя птушкі Беларусі”, “Кветкі Беларусі”²¹ Р.Геселя), успаміны (“Аб баях за Баранавічы”²²), малюнкi В.Фэста і Ф.Шорлінга. Чатыры аб’ёмныя выпускі былі прысвечаны жывёльнаму і расліннаму свету Белаежскай пушчы²³.

¹⁰ W[alter] J[äger]. Weissrussisches Theater // Zeitung der 10 Armee. 1917. 21 Febr.

¹¹ Die erste weissruthenische Bibel (1517–1917) // Тамсама. 1917. 12 Juli.

¹² Studnicki W. Die Buchdruckkunst in Wilna // Тамсама. 1917. 10 Juli.

¹³ Ausstellung neuer Kunst // Тамсама. 1918. 3 Nov.

¹⁴ Das Fürstengeschlecht der Radziwill // Тамсама. 1917. 1, 2 Sept.

¹⁵ Die Reformation in Weissruthenien // Das Land Ober. Stuttgart; Berlin, 1917. S. 29–32.

¹⁶ Curschmann F. Volkskundlichen Beobachtungen zur materiellen Kultur der Weissruthenen // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 16 Jan.

¹⁷ Baranowitschi: Gedicht // Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi. 1916. 8 Juli.

¹⁸ Werra B. Mai in Baranowitschi: Gedicht // Тамсама. 1916. 3 Mai.

¹⁹ Schrifte D. Unser “Schtschara-Poesie-Album” // Тамсама. 1916. 7 Juni.

²⁰ Zimmermann P. An der Schtschara // Ľřěńřěf. 1916. 21 Okt.; 1, 4 Nov.; 2, 16 Dez.

²¹ Hessel R. Die Singvögel Weissrussland; Blumen Weissrussland // Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi. 1916. 27 Mai, 9 Aug.

²² Aus den Kämpfen um Baranowitschi // Тамсама. 1916. 16, 20 Sept.

²³ Bialowies in deutscher Verwaltung / Hrsg. von Militärforstverwaltung Bialowies. Berlin, 1917. H. 1–2; 1918. H. 3–4.

Найбольш значныя заслугі ў даследаванні беларускай культуры ў брэслаўльскага (вrocławскага) славіста Рудольфа Абіхта. У 1916 г., ва ўзросце 66 гадоў ён актыўна ўзяўся за вывучэнне беларускай мовы і хутка авалодаў ёй. Абіхт быў першым замежным вучоным, які ў 1916 г. распачаў у Брэслаўлі (Вrocławе) чытанне універсітэцкага курса лекцый па беларускай мове для студэнтаў і чыноўнікаў нямецкай адміністрацыі ў Беларусі. А ў 1917–1918 гг. выкладаў яе для беларускіх навучэнцаў у настаўніцкай семінары ў Свіслачы. У 1918 г. разам з Я.Станкевічам ён выдаў лемантар “Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматычным”²⁴, які быў прызначаны для тых, хто хацеў хутка авалодаць беларускай мовай (вялікія літары ў ім дзеля адметнасці прапанавалася змяніць малымі).

Абіхт першым сярод нямецкіх вучоных усталяваў цесныя і шырокія кантакты з прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі, органамі беларускай прэсы. Яго яру належалі шматлікія пераклады і артыкулы як на нямецкай, так і беларускай мовах, што публікаваліся ў “Гомане”, у нямецкіх часопісах і газетах. Найбольш значны яго гістарычны агляд “Са старой і новай гісторыі Беларусі”²⁵. Нямецкі славіст прасачыў у ім лёс беларускага народа ад часоў Кіеўскай Русі да 1918 г.

Абіхт таксама прыняў актыўны ўдзел у выданні першай на нямецкай мове кнігі пра наш край “Беларусь”, падрыхтаваўшы для яе раздзелы “Духовная культура”, “З беларускай літаратуры”, “З беларускай вуснай народнай творчасці”²⁶, куды ўвайшлі таксама перакладзеныя ім мастацкія творы Я.Купалы, Я.Коласа, Я.Баршчэўскага, нізка беларускіх народных песень і падборка лепшых беларускіх казак. Акрамя таго, нямецкі славіст падрыхтаваў і меў намер выдаць на нямецкай мове беларускую граматыку і гісторыю беларускай літаратуры, аднак смерць (1921) перашкодзіла здзяйсненню намераў.

На жаль, беларусазнаўчая дзейнасць Р.Абіхта не знайшла да апошняга часу належнай ацэнкі ні ў беларускай філалогіі, ні ў заходняй славістыцы. Гэта справядліва падкрэслена ў “Новай нямецкай біяграфіі”: “Усе працы высакароднага вучонага дзякуючы іх дакладнасці, багаццю ведаў і глыбокім, самастойным, часам смелым думкам заслугоўваюць больш увагі, чым яны выклікалі да гэтага часу”²⁷.

Не меншы ўклад у даследаванні беларускай культуры ўнёс і нямецкі мастацтвазнаўца Альберт Іпель. Менавіта ім былі арганізаваны не без дапамогі

²⁴ prosty sposob stacca u karotkim čase hramatnym / napisali pr. dr. rudolf abicht u breslawi i janka stankewič u wilni. breslau, 1918.

²⁵ Abicht R. Aus der alten und neuen Geschichte Weissrutheniens // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 26, 29 Sept.

²⁶ Die geistige Kultur; Aus dem weissruthenischen Schrifttum; Aus der weissruthenischen Volksdichtung // Weissruthenien von W.Jäger. Berlin, 1919. S. 69–88, 97–113, 114–140.

²⁷ Abicht Rudolf // Neue deutsche Bibliographie. Berlin, 1953. Bd. 1. S. 4.

віленскіх беларускіх інтэлектуалаў дзве буйнейшыя выставы па беларускім мастацтве ў Вільні і Мінску, зроблены шэраг значных публікацый. Гэта серыя артыкулаў (больш дзесяці) “Выстава Вільня–Мінск”²⁸, прысвечаных мінскай краёвай выставе старасвеччыны і мастацтва, а таксама такія артыкулы мастацтвазнаўчага характару, як “Мінская краёвая выстава”²⁹, “Магілёўскі царкоўны музей”³⁰, “Гомель”³¹. Акрамя таго, ім напісана і выдадзена некалькі значных даследаванняў: “Вільня–Мінск: Старасвеччына і мастацтва”³², у якім апісаны шматлікія творы беларускага старажытнага і народнага мастацтва, “Даведнік Мінскай краёвай выставы”³³, што быў выдадзены на чатырох мовах (нямецкай, беларускай, польскай і рускай), і раздзел у кнізе “Беларусь” “Аб беларускім мастацтве”³⁴. Артыкул Іпеля — першая спроба паказаць беларускае мастацтва ў еўрапейскім кантэксце і асабліва ў параўнальным супастаўленні з нямецкім і антычным. Гэтая публікацыя адыграла ў свой час прыкметную ролю ў гісторыі беларускага мастацтвазнаўства, не згубіла сваёй актуальнасці і да сёння, пра што сведчыць нядаўняя публікацыя В.Шматава “Ля вытокаў”³⁵. Нездарма праца нямецкага вучонага не раз перакладалася на беларускую мову, атрымала многія добразычлівыя водгукі ў беларускай прэсе 20-х гадоў. Першы раз яна была перакладзена ў 1921 г. М.Байковым і надрукавана ў часопісе “Вольны сцяг”. У 1924 г. М.Каспяровіч выступіў з вялікім артыкулам “Беларускае мастацтва і яго даследчыкі”, дзе высока ацаніў артыкул А.Іпеля і публікацыі іншых нямецкіх вучоных, асабліва прафесара П.Вебера, адзначаючы, што “ў цяжкіх абставінах вайны і акупацыі яны зрабілі вялікую працу збірання і распрацоўкі матэрыялаў у галіне беларускага мастацтва [...] З патрэбнаю зрудцыяй і падрыхтоўкаю нямецкія вучоныя, асабліва Іпель, ставяць проста і аб’ектыўна пытанні беларускага мастацтва ...”³⁶ А ў 1925 г. М.Каспяровіч і З.Грабавец у другі раз пераклалі артыкул Іпеля і выдалі асобнай брашурай, далучыўшы да яго змястоўную прадмову. Менавіта ў ёй яны і паспрабавалі акрэсліць ролю працы Іпеля ў беларускім мастацтвазнаўстве: “Артыкул Іпеля мае бяспрэчна выключнае значэнне, як першы, што асвятляе беларускае мастац-

²⁸ Ippel A. Die Ausstellung Wilna–Minsk // Zeitung der 10 Armee. 1918. 13, 16, 18–20, 25–28, 30 Juni.

²⁹ Ippel A. Die Minsker Länderausstellung // Тамсама. 1918. 17, 18 Sept.

³⁰ Ippel A. Das Mohilewer Kirchenmuseum // Тамсама. 1918. 5, 7 Nov.

³¹ Ippel A. Homel // Тамсама. 1918. 1 Nov.

³² Ippel A. Wilna–Minsk: Altertümer und Kunstgewerbe. Wilna, 1918.

³³ Ippel A. Führer durch die Minsker Landesausstellung: Altertümer, Kunstgewerbe. Minsk, 1918.

³⁴ Ippel A. Zur weissruthenischen Kunst // Weissruthenien. Berlin, 1918. S. 89–96.

³⁵ Спадчына. 1993. № 2. С. 4–12.

³⁶ Сав. Беларусь. 1924. 27 жн.

тва ад яго пачатку ў сувязі з месцам яго развіцця і рознымі ўплывамі на яго. Затым ён павінен быць крыніцаю, адкуль можна чэрпаць першапачатковыя веды аб розных галінах беларускага мастацтва”³⁷.

Але найбольш дасведчаная і кампетэнтная ацэнка як працы самога Іпеля, так і яе выдання на беларускай мове была дадзена вядомым беларускім мастацтвазнаўцам М.Шчакаціхіным: “Праца гэтая, нягледзячы на нязначнасць яе памераў і нават вядомую павярхоўнасць зместу, мае ў гісторыі вывучэння беларускага мастацтва асаблівае значэнне. Артыкул Іпеля з’явіўся ў свой час першым прыкладам цалкам аб’ектыўнага, пазбаўленага ўсякай тэндэнцыі падыходу да правільнай пастаноўкі праблемы беларускага мастацтва, прыкладам тым болей цікавым, што ён належаў пярэ чужаземца і да таго ж быў вынікам параўнальна кароткага і неглыбокага азнаямлення аўтара з адпаведным матэрыялам. Тым часам, аднак, не без удзелу, праўда, некаторых беларускіх культурнікаў, Іпель здолеў сур’ёзна і правільна намеціць шляхі даследавання гэтага матэрыялу і першы нават адважыўся ўвесці ў літаратуру раней невядомыя тэрміны: “беларускае мастацтва” і “беларуская школа малярства”³⁸.

Хацелася б звярнуць яшчэ ўвагу на дзве значныя публікацыі таго часу — артыкул Ф.Куршмана “Беларусы: Абуджаная славянская сялянская нацыя”³⁹ і кнігу публіцыста В.Егера “Беларусь”⁴⁰. Першы з іх належыць пярэ вядомага нямецкага славіста з Берлінскага універсітэта, які падобна прафесару Абіхту ў час Першай сусветнай вайны праявіў цікавасць да Беларусі, яе матэрыяльнай і духоўнай культуры. Будучы афіцэрам культурнага аддзела Обер-Ост, ён не раз выступаў перад нямецкімі вайскоўцамі з лекцыямі, а ў прэсе з артыкуламі па беларускай этнаграфіі. Адною з першых значных яго публікацый стаў артыкул “Этнаграфічныя назіранні над матэрыяльнай культурай беларусаў”⁴¹, які раскрываў своеасабліваць быту мала вядомага немцам народа. Аднак найбольш вядомая яго праца “Беларусы”, у якой даюцца даволі падрабязныя і каштоўныя для свайго часу звесткі пра тэрыторыю, насельніцтва, палітычнае і культурнае жыццё Беларусі. Дэталёва ахарактарызаваны ў артыкуле беларускі перыядычны друк XX ст., раскрыты роля і значэнне беларускіх газет “Наша Доля” і “Наша Ніва”.

Але, безумоўна, найбольш важнай працай таго часу стала кніга В.Егера “Беларусь” — першая на нямецкай мове кніга, цалкам прысвечаная нашаму краю. Яна ахоплівае значны перыяд гістарычнага развіцця Беларусі — ад старажытнасці да ўтварэння БНР. Шырокі і разнастайны дыяпазон праблем зак-

³⁷ Д-р Іпель. Беларускае мастацтва. Віцебск, 1925. С. 10.

³⁸ Шчакаціхін М. Віцебскія мастацкія выданні // Палымя. 1926. № 7. С. 177–178.

³⁹ Curschmann F. Die Weissruthenen: Ein erwachendes slawisches Bauernvolk // Deutsche Rundschau. 1918. Bd. 176. H. 12. S. 273–296.

⁴⁰ Weissruthenien: Land. Bewohner. Geschichte. Volkswirtschaft. Kultur. Dichtung. Berlin, 1919.

⁴¹ Curschmann F. Volkskundischen Beobachtungen zur materiellen Kultur der Weissruthenen // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 16 Jan.

рануты ў раздзелах “Край”, “Насельніцтва”, “Гісторыя”, “Народная гаспадарка”, “Духоўная культура”, “Аб беларускім мастацтве”, “З беларускай літаратуры”, “З беларускай вуснай народнай творчасці”.

Выдадзеная ў час бурных рэвалюцыйных падзей у Германіі кніга В.Егера не была заўважана нямецкай грамадскасцю, занятай вырашэннем вострых унутраных праблем. У Беларусі ж на выданне з’явілася некалькі водгукаў. Гэта паведамленне беларускага лінгвіста М.Байкова “Кніга аб Беларусі на нямецкай мове”⁴² і яго ж рэцэнзія ў часопісе “Вольны сцяг” пад той жа назвай, дзе кніга В.Егера разгледжана больш падрабязна. Тут прааналізаваны і гісторыя яе ўзнікнення, і структура, і змест, дадзена ацэнка ўсяго выдання: “Чаго-небудзь новага дзеля беларускага чытача, асабліва таго, каму вядомы творы Я.Карскага, П.Шэйна, Е.Раманава і інш., зборнік не прадстаўляе, аднак трэба аддаць справядлівасць немцам, яны старанна сабралі тое, што з’яўляецца найбольш прыкметным у розных галінах жыцця беларускага народа”⁴³.

Значна пазней, у 1925 г., да кнігі В.Егера звярнуўся Я.Карскі. У артыкуле “Беларуская філалогія за апошніх дзесяць гадоў” ён пісаў: “Гэта кампіляцыйная, спехам складзеная пасля 1917 года праца, без каментарыяў. Вінеткі, узятыя з маёй “Палеаграфіі”, у некаторых месцах надрукаваныя наадварот [...] Адсутнічае ў гэтай кнізе размеркаванне паміж агульнарускім, рускім і беларускім”⁴⁴. Выказванне вядомага спецыяліста ў галіне беларускай філалогіі, як бачым, даволі крытычнае. Аднак з вывадамі Я.Карскага не зусім можна пагадзіцца. Вучоны глядзеў на кнігу В.Егера як на працу, што павінна была стаць вышэйшай ступенькай у беларусазнаўстве наогул. Мы ж лічым, што яе неабходна разглядаць як папулярнае выданне, зыходзячы з таго намеру, якім кіраваўся пры ўкладанні сам аўтар: даць немцам агульнае ўяўленне пра “амаль зусім невядомы ім беларускі народ”.

Нават беглы агляд далучэння нямецкай славістыкі, нямецкіх навукоўцаў да беларускай культуры ў перыяд ад заснавання першага славістычнага часопіса “Архив фюр славянскэ філологі” да падпісання Рапальскага пагаднення паміж Беларуссю і Веймарскай рэспублікай (1875–1922), сведчыць пра абуджэнне ў нямецкіх славістаў цікавасці да Беларусі, да духоўнага жыцця яе народа, пра ўсталяванне першых сталых кантактаў у галіне культуры, нарастанне іх дынамікі. Гэтае супрацоўніцтва было адным з важнейшых фактараў развіцця беларуска-нямецкіх культурных сувязей.

⁴² Школа і культура Савецкай Беларусі. 1921. № 1–2.

⁴³ Байкоў М. Кніга аб Беларусі на нямецкай мове // Вольны сцяг. 1921. № 1–3. С. 21.

⁴⁴ Karski E. Die weissrussische Philologie in den letzteten zehn Jahren // Zeitschrift für slavische Philologie. 1925. Bd. 1. S. 430.

Андрэй Нарбут (Масква)

Генеалогія Беларусі:

Станаўленне, перспектывы, першыя вынікі

Генеалогія займаецца вывучэннем, складаннем радаводаў, высвятленнем паходжання асобных родаў, сем'яў і асоб, выяўленнем іх роднасных сувязей, фактаў біяграфіі. Аднак з генеалогіяй непарыўна звязаны сістэмы сацыяльнага этыкету, што існуюць у дадзенай дзяржаве ў дадзеную эпоху; сістэмы чыноў, званняў, тытулаў, узнагарод, знакаў адрознення і г.д. Да генеалогіі вельмі блізкая і геральдыка — навука, асноўным аб'ектам якой з'яўляецца герб — сімвалічны знак адрознення асоб, родаў, а таксама гарадоў, дзяржаў. Такім чынам, вакол генеалогіі збіраецца вялікая колькасць дадатковага, неабходнага для генеалогіі матэрыялу.

Працы па вывучэнні і складанні радаводаў беларускай шляхты ажыццяўляюць вучоныя ў Беларусі і за мяжой. Я сам падышоў да працы па генеалогіі Беларусі ў 1990 г., маючы ўжо значны вопыт працы з радаводамі Літвы, Польшчы, Расіі, сфармуляваўшы зыходныя прынцыпы і план працы¹.

Якраз у 1990 г., у сувязі са зрухамі ў былым СССР у бок дэмакратызацыі грамадства, пры Усесаюзным фондзе культуры была арганізавана Усесаюзная рада па генеалогіі, адроджаны Пецярбургскае (Расійскае) генеалагічнае і Маскоўскае гістарычна-радаводнае таварыствы. Здавалася, што ўжо настаў час, каб неадкладна і энергічна пачаць працу па аднаўленні генеалогіі, што з'яўляецца часткай працы па адраджэнні духоўнасці нашага грамадства. Відаць, мэтазгодна было б стварыць рабочыя групы, кожная з якіх займалася б асобным рэгіёнам у некалькіх губернях былой Расійскай імперыі. Я тады ўзяўся за генеалогію Беларусі. Якраз у гэты ж час адбыўся распад СССР з абвешчэннем незалежнасці былых саюзных рэспублік, што павялічыла значнасць прац па рэгіянальнай генеалогіі.

Што ж павінна з'явіцца ў выніку працы над генеалогіяй Беларусі? Перш за ўсё — зборнік зыходных матэрыялаў, прызначаных для шырокага кола чытачоў: гісторыя Беларусі па біяграфічных звестках асоб праячых дынастый, апісанне сістэмы пасадаў і званняў, асаблівасці фармавання дваранства (шляхты) і іншыя раздзелы, што складаюць асновы генеалогіі. Сюды ж могуць увайсці кароткія радаводы (фармалізаваныя дрэвы і звесткі пра выдатных асоб) княжацкіх і магнацкіх родаў Беларусі. Увесь гэты матэрыял складзе значны па аб'ёму тэкст, таму мэтазгодна публікаваць яго асобнымі выпускамі.

Акрамя таго, неабходна ўзнавіць дваранскія радаводы роспісу родаў, запісаных на пачатак XX ст. у радаводных кнігі беларускіх губерняў, і выдаць гэтыя роспісы ў шматтомнай радаводнай кнізе беларускай шляхты. А гэта

¹ Нарбут А. Да пытання пра стварэнне і станаўленне генеалогіі Беларусі: Доклад на “Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў”. Мінск, 3–5.02.1993.

вельмі вялікая праца, якая не пад сілу аднаму чалавеку. Для яе эфектыўнага выканання неабходна стварыць некалькі груп, кожная з якіх займалася б сваёй часткай дваранскіх родаў, напрыклад, па асобных беларускіх губернях былой Расійскай імперыі.

Такім чынам, вызначаюцца два этапы. На першым этапе — выданне некалькіх выпускаў серыі “Генеалогія Беларусі”. Першапачаткова меркавалася ўсе выпускі выдаць на беларускай мове ў выдавецтве “Беларуская Энцыклапедыя”, куды рукапіс першага выпуску быў адасланы ў жніўні 1991 г., другога — у красавіку 1992 г. Аднак з іх выданнем адбылася затрымка. Затое з’явілася магчымасць выдання іх на расійскай мове. Застаецца спадзявацца, што не ў такой ужо далёкай будучыні “Генеалогія Беларусі” выйдзе і на беларускай мове.

Пакуль што ўдалося выдаць другі выпуск “Генеалогіі Беларусі” (у лістападзе 1994 г.) і першы выпуск (у лютым 1995 г.). Здадзены ў друкарню і, відаць, выйдзе ў канцы мая трэці выпуск. Пачалася праца над выпускам чацвёртым. У дваранскіх радаводах Беларусі былі вылучаны наступныя іерархічныя групы: правячая дынастыя — княжацкія роды — магнацкія роды — іншыя тытулаваныя роды — старажытныя дваранскія роды, што ўвайшлі ў шостую частку радаводных кніг — іншыя дваранскія роды. З гэтых груп трэба вылучыць у асобны раздзел радаводы правячых дынастый, што дазваляе, без прэтэнзій на глыбокія абагульненні, выкласці гісторыю Беларусі і суседніх зямель праз гісторыю правячых дынастый. У гэтым выпадку ўяўляецца карысным і ўдалым падзел гісторыі Беларусі на наступныя этапы: 1) пачатковая эпоха — да IX ст.; 2) эпоха Рурыкавічаў — IX–XII стст.; 3) эпоха Гедымінавічаў — XIII–XVI стст.; 4) Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай — XVI–XVIII стст.; 5) у складзе Расіі — канец XVIII ст. — 1917 г. Аднаводна трэба вылучыць для Беларусі тры сістэмы сацыяльнага этыкету і службовых асоб, адпаведных 1) ранняму перыяду — да канца XIV ст. (сістэма, што склалася ў княствах Кіеўскай Русі); 2) перыяду саюзаў з Польшчай — канец XIV ст. — канец XVIII ст. (сістэма, што ў асноўным склалася ў Польшчы); 3) перыяду знаходжання ў складзе Расіі — канец XVIII ст. — 1917 г. (расійская сістэма).

У першы выпуск (да XVI ст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі тры першыя этапы гісторыі Беларусі з радаводнымі табліцамі Рурыкавічаў і Гедымінавічаў (пачатковых частак), а таксама Палемонаў, Доўспрунгаў, Пястаў, Ягелонаў, князёў Полацкіх і князёў Тураўскіх; сістэма службовых асоб эпохі Кіеўскай Русі; агульныя пытанні, звязаныя з генеалогіяй; аналіз складу князёў Вялікага Княства Літоўскага і радаводы нашчадкаў надзеленых князёў літоўскіх, што кіравалі да XIII ст. (пяць прозвішчаў), радавод Ф.Скарыны.

У другі выпуск (XVI–XVIII стст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі чацвёрты этап гісторыі Беларусі (у складзе Рэчы Паспалітай); сістэма службовых асоб у ВКЛ і ў Рэчы Паспалітай; княжацкія радаводы нашчадкаў Гедыміна (13

прозвішчаў), князёў Полацка-Віцебскіх (14 прозвішчаў); магнацкія радаводы (восем прозвішчаў).

У трэці выпуск (XIX–XX стст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі пяты этап гісторыі Беларусі (у складзе Расіі і СССР) з радаводам Раманавых; саслоўі, чыны, ордэны, дваранскае заканадаўства ў Расійскай імперыі; княжацкія радаводы нашчадкаў князёў Пінска-Тураўскіх (14 прозвішчаў), Смаленскіх (16 прозвішчаў), Чарнігаўскіх (18 прозвішчаў), прыбылых ад татар і чэркесаў (два прозвішчы); магнацкія радаводы (дзесяць прозвішчаў).

Такім чынам, у гэтых трох выпусках цалкам выкладзены звесткі па гісторыі Беларусі і па ўсіх трох сістэмах сацыяльнага этыкету і службовых асоб. З княжацкіх родаў, згодна з І.Вольфам², засталіся толькі дзве групы, што не ўвайшлі ў гэтыя тры выпускі: прыбылых з Масквы і невядомага паходжання. А з 35 магнацкіх родаў засталася 13 родаў (пяць родаў прайшлі ў раздзела нашчадкаў князёў).

У плане разгортвання прац па генеалогіі Беларусі ўсталяваны кантакт з абласнымі бібліятэкамі Беларусі, атрымана іх згода на ўдзел у гэтай працаёмкай справе. Аднак дзеля таго, каб працягваць працу, патрэбны сродкі, а іх, на жаль, у нас пакуль няма.

(Пераклала з расійскай мовы Святлана Сачанка)

Аляксандр Лакотка (Мінск)

Дзяржаўны ландшафтна-этнаграфічны запаведнік “Менка” ў сям’і скансэнаў свету

Роля помнікаў культуры і побыту як носьбітаў і ўвасаблення самасвядомасці была зразумелай на ўсіх этапах развіцця грамадства. Аднак значэнне гістарычна-культурнай спадчыны як адной з важнейшых этнаграфічных прыкмет рэзка ўзрасло ў еўрапейскіх краінах у эпоху Рэнесанса. Да таго часу ў многіх з іх закончыўся працэс фармавання цэнтралізаваных дзяржаў і зацікаўленні з сферы ўнутранай палітыкі сталі пераарыентавацца на знешнюю. Высвятляліся адносіны паміж магутнымі нацыянальнымі дзяржавамі, рынак шукаў шляхоў да далёкіх краін і стымуляваў вялікія геаграфічныя адкрыцці. Знаёмства з экзатычнымі культурамі іншых кантынентаў абудзіла яшчэ большую цікавасць да спадчыны народаў Старога Свету.

Да XVIII ст. музейныя калекцыі нагадвалі рознапрофільныя зборы пераважна экзатычнага зместу. Такія зборы насілі назву кунсткамер. У XVIII ст. у еўрапейскіх кунсткамерах пачынаюць вылучацца асобныя зборы (калекцыі) узораў традыцыйных рамёстваў, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Аднак ужо тады стала зразумела, што прадметы традыцыйнага побыту, пазбаўле-

² Wolff I. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895.

ныя натуральнага асяроддзя, губляюць прэзентатыўнасць. Так упершыню і, магчыма, падсвядома ўзнікла разуменне таго, што ўзоры традыцыйна-бытавой культуры арганічна знітаваны з асяроддзем прабывання яго стваральніка. І таму экспазіцыю нацыянальных строяў розных рэгіёнаў Даніі ў замку Фрэдэнсберг зрабілі тады ў парковым асяроддзі. Швейцарскі пісьменнік Ч.Бастэ-тэн убачыў у ёй увасабленне ідэі музея пад адкрытым небам. Яму прыйшла думка стварыць на беразе мора ў цяністым лесе англійскі парк, дзе стаялі б дамы лапландцаў, дамы з фарэрскіх астравоў, пакрытыя саломай, пазелянелыя дамы ісландцаў з хатнімі прадметамі і прыладамі працы.

Эпоха Асветніцтва і XIX стагоддзе паклалі пачатак шырокаму стварэнню этнаграфічных выстаў, калекцый, музеяў. У большасці з іх прадметы традыцыйна-бытавой культуры падаваліся на манекенах, дапаўняліся макетамі пабудов (этнаграфічная выстава ў Маскве 1867 г., вядомая потым як Дашкоўская калекцыя) і нават рэканструяванымі сядзібамі і фрагментамі забудовы (сусветныя выставы ў Парыжы 1867 г. і ў Вене 1873 г.).

Гістарызм у мастацтве і грамадскіх адносінах не толькі абумовіў адраджэнне эстэтычных ідэалаў у архітэктуры і мастацтве, але і выклікаў новую хвалю ў сферы музейнай справы. У сапраўдны край музеяў ператварылася Скандынавія. У канцы XIX ст. тут існавала не толькі некалькі соцень этнаграфічных і гістарычна-краязнаўчых музеяў, але і прыватныя калекцыі помнікаў драўлянага дойлідства. У 1880 г. у Стакгольме па ініцыятыве лінгвіста і этнографа Артура Хецэліуса адкрываецца буйнейшы ў гэтым рэгіёне Еўропы Паўночны музей. Аснову яго склала сабраная Хецэліусам так званая скандынаўская этнаграфічная калекцыя. Вандруючы па аддаленых правінцыях Швецыі, А.Хецэліус убачыў, што ў многіх цяжкадаступных мясцінах схаваны ад людскога вока унікальныя помнікі драўлянай архітэктуры — часам XVII і нават XVI ст. Захаванне іх і ўключэнне ў сістэму грамадскіх адносін не ўяўлялася магчымым. Таму Хецэліус прыняў рашэнне стварыць спецыфічны музей пад адкрытым небам. У 1891 г. каля Стакгольма, на востраве Дзюгардэн, у прадмесці Скансэн (“востраў акапаў”) такі музей быў адчынены. У 1897 г. адкрываецца нацыянальны музей пад адкрытым небам у Даніі, у 1904 — у Нарвегіі, у 1912 — у Галандыі, у 1913 — у Фінляндыі. На працягу XX ст. буйныя скансэны адкрываюцца ў Бельгіі, Вялікабрытаніі. Шматлікія скансэны з’явіліся да сярэдзіны бягучага стагоддзя ў Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Балгарыі, Румыніі, былым СССР. На сённяшні дзень нацыянальных музеяў-скансэнаў існуе ў свеце каля шасцісот, дробных жа — тысячы.

І ўсё ж найбольш натуральнымі музеі-скансэны сталі на паўночным усходзе Еўропы, у краінах са складаным ландшафтам, нізкай шчыльнасцю насельніцтва, рэдкай камунікатыўнай інфраструктурай, канцэнтрацыяй асноўнай культурна-асветніцкай дзейнасці ў буйных гарадах. Натуральным для гэтых краін было і тое, што з развіццём прамысловасці і канцэнтрацыяй

насельніцтва ў гарадах найбольш аддаленыя правінцыі прыходзілі ў заняпад, значныя тэрыторыі выключаліся з актыўнай грамадскай бытнасці, а разам з імі і помнікі. Але нават і пры такіх умовах, сцвярджаў А.Хецэлюс, адрыў помніка ад гістарычнага асяроддзя не мае маральнага апраўдання. Таму першыя аб'екты пераводзіліся ў скансэн разам з іх жыхарамі і гаспадаркай.

Калі мода на скансэны трапіла на амерыканскі кантынент, то ў Злучаных Штатах і Канадзе пайшлі іншым шляхам. Тут музеі пад адкрытым небам ствараліся пераважна на падставе і ў асяроддзі існуючых помнікаў. Дарэчы, такую ідэю музейфікацыі драўлянай архітэктуры прапаноўваў у свой час вядомы даследчык Ю.Ушакоў для рэгіёнаў Рускай Поўначы. У другой палове бягучага стагоддзя ідэя музея-запаведніка, створанага на падставе сапраўдных помнікаў, паступова пачала афармляцца ў самастойны напрамак музейнай дзейнасці — новае музейзнаўства. Гэты напрамак, грунтуючыся на еднасці экалогіі прыроды і экалогіі культуры, прадугледжвае захаванне разам з помнікамі асяроддзя, грамадскага жыцця і побыту носьбітаў традыцый і актыўнай грамадска-культурнай дзейнасці ў гэтым асяроддзі.

Стварэнне беларускага нацыянальнага музея народнай архітэктуры і побыту ў самым пачатку пайшло па шляху запаведніка. Была выбрана унікальная тэрыторыя, амаль у цэнтры Мінскага ўзвышша — каскаду ледавіковых пагоркаў ля вышэйшага пункта (345 м каля Фаніпаля), ад якога ва ўсе бакі рэспублікі разыходзяцца, нібы промні, грады ўзвышшаў: Лагойскага, Ашмянскага, Навагрудскага, Капыльскага. Сярод амфітэатраў старажытных лагчын утульна распасціраюцца рэчышчы легендарнай Пцічы і славутай Менкі. Непадалёк ад іх сутоку, там, дзе ў Менку ўпадае ручай Дунай, знаходзіцца помнік старажытнаславянскай архітэктуры XI–XII стст. — старажытнае Гарадзішча. Яго акаляюць ланцугі курганных магільнікаў з дрыгавіцкімі пахаваннямі, абазначаныя напрамку старажытных шляхоў у бок Мінска і Заслаўя.

Актыўнае жыццё, гаспадарчая і гандлёвая дзейнасць пакінулі па сабе пямяць у навакольных паселішчах амаль у кожным стагоддзі. Вёскі Воўчкавічы, Азярцо, Новы Двор, Пціч, Старое Сяло вядомыя з XV–XVI стст. як буйныя панскія ўладанні. Вёска Гарадзішча, якая ўзнікла каля знакамітага дзядзінца, у XVI ст. была мястэчкам з карчмой, кірмашнай плошчай, царквой, панскім маёнткам. У непасрэднай блізкасці з музейнай экспазіцыяй — вёска Строчыца. Балцкі карань яе назвы сведчыць, што гэтае месца на Пцічы было заселена яшчэ да прыходу дрыгавічоў. У дакументах XVI ст. паведамляецца пра строчыцкія фальварак і пасеку, дубовы гай і бабровыя гоны, ловы звярыныя і слуцкую дарогу. Перасячэнне дарог з Слуцка на Заслаўе і з Мінска на Койдава спрыяла інтэнсіўнаму жыццю наваколя Строчыцы.

Буйны маёнтак графаў Чапскіх, што непадалёку, у Прылуках, у XIX ст. уключаў шматлікія тутэйшыя паселішчы, у тым ліку Строчыцу і Воўчкавічы.

Намаганьнямі Чапскіх у Воўчкавічах на пачатку бягучага стагоддзя быў збудаваны цагляны неагатычны касцёл. Яшчэ ў XVIII ст. у Гарадзішчы ўзведзена драўляная Свята-Мікалаеўская царква, ля скрыжавання дарог, на гары каля строчыцкага фальварка, пасярод старых могілак некалі стаяла драўляная капліца, а пад гарой — карчма. На жаль, указаныя помнікі не захаваліся да нашага часу, але на старых могілках у навакольных вёсках яшчэ стаяць камяні XIX і нават XVIII ст.

Комплексная музеефікацыя мясцовых помнікаў гісторыі і культуры была прадугледжана яшчэ на этапе тэхніка-эканамічнага абгрунтавання, калі быў распрацаваны праект турыстычнага маршрута “Старажытнае кальцо горада Мінска”. Згодна з ім у межах Мінскага раёна меркавалася знітаваць сядзібу Чапскіх у Прылуках, музей народнай архітэктуры і побыту, Заслаўе, Ратамку і інш. Амаль адначасова распрацоўваўся праект музеефікацыі гарадзішча на Менцы.

У якасці навуковых прынцыпаў стварэння беларускага скансэна былі абраны тыя, што склаліся ў падобных музеях канца XIX – пачатку XX ст. у Еўропе. Галоўны з іх — этнаграфічны. Ён, па сутнасці, і абумовіў структурную будову музея, бо за яе адзінку браўся экспазіцыйны сектар, што адлюстроўваў культуру і побыт часткі нацыі, пэўнага гістарычна-этнаграфічнага рэгіёна (сектары Шлезвіг, Ютландыя, Зеландыя у Дацкім скансэне; Відземэ, Курземэ, Земгале, Латгале — у Латышскім; Дзукія, Аўкштайцыя, Судава, Жэмайцыя — у Літоўскім і г.д.). Аднак да моманту стварэння беларускага скансэна гістарычна-этнаграфічнае раянаванне Беларусі адназначна акрэслена не было. Асобныя даследчыкі (Л.Малчанова, Э.Сабаленка) прытрымліваліся канцэпцыі трох рэгіёнаў: заходняга, паўночна- і паўднёваўсходняга. Стварэнне музея паскорыла распрацоўку канцэпцыі гістарычна-этнаграфічных рэгіёнаў. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН Беларусі ў канцы 70-х гадоў выканаў адпаведнае даследаванне. У выніку структурная будова музея стала адпавядаць шасці рэгіёнам: Паазер’е, Падняпроўе, Цэнтральная Беларусь, Усходняе і Заходняе Палессе і Панямонне. Як асобныя сектары дадаткова вылучаліся “Старое мястэчка” і “Унікальныя помнікі”. Аднак праведзеныя затым даследаванні па шэрагу асобных этнаграфічных фактараў паказалі, што далёка не па ўсіх іх прынятае этнаграфічнае раянаванне адпавядае рэчаіснасці. Дыскусія на гэтую тэму, мабыць, будзе мець працяг.

Больш драматычна складвалася сітуацыя з распрацоўкай генеральнага плана музея. Прычынай таму стала парадаксальнае рашэнне, прапанаванае ў выкананым раней тэхніка-эканамічным абгрунтаванні (1980), якім прадугледжваўся знос вёскі Строчыцы і размяшчэнне на яе месцы ўваходных комплексаў, глядзельнай пляцоўкі і экспазіцыі унікальных помнікаў. У выніку будаўніцтва музея, распачатае ў 1982 г., праводзілася паводле ўчасткаў зямлі, адведзеных пад тры экспазіцыйныя сектары: Паазер’е, Падняпроўе, Цэнтральная Бела-

русь. Прыняцце ж канчатковага рашэння па генеральнаму плану зацягнулася амаль на дзесяць гадоў. За гэты час у распрацоўцы канцэпцыі прынялі ўдзел многія спецыялісты, а таксама Мінскпраект, Беларускі рэстаўрацыйна-праектны інстытут (БРПІ). У якасці генеральнага плана па выніках шырокага грамадскага абмеркавання было прынята архітэктурна-будаўнічае рашэнне, выкананае БРПІ ў 1988 г. Галоўная каштоўнасць гэтай распрацоўкі заключалася ў тым, што стварэнне музея грунтвалася на прынцыпах ландшафтна-этнаграфічнага запаведніка, з безумоўным захаваннем помнікаў прыроды, ландшафту, гісторыі і культуры. Помнікі, якія перавозіліся, меркавалася арганічна ўпісаць у існуючае асяроддзе. У выніку запланаваная тэрыторыя музея павялічылася з 80 га (ТЭА) да 250, а ў запаведныя тэрыторыі ўвайшлі Гарадзішча на Менцы, курганы, гістарычная забудова вёскі Строчыцы з тэрыторыямі фальварка, карчомнага двара і старых могілак, гістарычныя дарогі.

Паўстала неабходнасць прыняцця заканадаўчых рашэнняў па ахове помнікаў мясцовага значэння і зацвярджэння ахоўных зон музея. Па першым пытанні ў 1992 г. было прынята адпаведнае рашэнне Мінаблвыканкама і ў гэтым жа годзе распрацаваны ахоўная зона, зона абмежавання забудовы і зона аховы ландшафту (БРПІ). Стварэнне запаведніка запатрабавала і навуковай арганізацыі земле- і водакарыстання, лесаахоўнай праграмы. Адпаведныя праекты паводле заказу музея былі распрацаваны ў 1993 г., тады ж акрэсліліся камунікацыйна-гаспадарчая і сацыяльная інфраструктура асяроддзя.

Рэзкія змяненні ў сацыяльна-эканамічнай, прававой і маёмаснай палітыцы паставілі ў апошнія гады перад стваральнікамі музея новыя праблемы. Прыватызацыя зямель, катэджнае будаўніцтва, з'яўленне на землях суседніх калгасаў шматлікіх дробных прадпрыемстваў паставілі пад пагрозу захаванне гістарычна-культурных ландшафтаў. Мясцовыя ўлады і кіраўнікі прадэманстравалі сваю незацікаўленасць у выкананні рэжымных паграбаванняў ахоўных зон. У выніку на музей з розных бакоў пачалі наступаць металічныя ангары кааператываў, шарэнгі новых вуліц і пасёлкаў (Воўчкавічы), катэджы. У такіх умовах адзіным выхадам з сітуацыі з'яўляецца юрыдычнае замацаванне за музеем статуса ландшафтна-этнаграфічнага запаведніка. Падставы для прыняцця Урадам рэспублікі такога рашэння закладзены ў навуковым абгрунтаванні, распрацаваным спецыялістамі Экалагічнай камісіі АН Беларусі, Белдзяржуніверсітэта, Інстытута гісторыі АН Беларусі, устаноў землеўладкавання і інш.

Тэматычна-экспазіцыйным і генеральным планами музея прадугледжана для поўнага ўкамплектавання архітэктурна-этнаграфічнай экспазіцыі перавезці каля 250 помнікаў народнага дойлідства, сабраць звыш 50 тысяч экспанатаў. Пазначаная колькасць помнікаў павінна сфармаваць прыкладна 45–50 сядзібных комплексаў, якія ў сваю чаргу групуюцца ў зоны-сектары, фрагменты гістарычных тыпаў паселішч пэўных рэгіёнаў. Такім чынам, па-

водле маштабу экспазіцыі, музей-запаведнік “Менка” аналагічны шведскаму Скансэн, экспазіцыя якога налічвае 49 сядзібных комплексаў.

Сёння, напярэдадні дваццацігоддзя з дня прыняцця ўрадавай пастановы (снежань 1976 г.), на яго тэрыторыі адрэстаўравана і знаходзіцца ў стадыі рэстаўрацыі каля 35 помнікаў народнай архітэктуры сектараў “Паазер’е”, “Падняпроўе”, “Цэнтральная Беларусь”. Найбольш прадстаўнічы экспазіцыйны сектар “Цэнтральная Беларусь”. Яго ўтвараюць уніяцкая царква XVIII ст. з вёскі Логнавічы Клецкага, карчма XIX ст. з вёскі Хвоева Нясвіжскага, школа пачатку XX ст. з вёскі Калодчына Вілейскага, грамадскі свіран XIX ст. з вёскі Касарычы Глускага раёнаў, а таксама традыцыйныя лінейныя (пагонныя) двары канца XIX – пачатку XX ст. з вёсак Ісерна і Агароднікі Слуцкага, Садавічы Капыльскага, Заброддзе Стаўбцоўскага раёнаў. У канцы сектара — кузня пачатку XX ст. з вёскі Клачкова Маладзечанскага і вятрак з вёскі Даматканавічы Клецкага раёнаў. Сектар “Падняпроўе” ўзначальвае Праабражэнская царква 1704 г. з вёскі Барань Аршанскага раёна. Побач — замкнутыя (круглыя, вяочныя) двары з Чавускага, Дубровенскага раёнаў. Забудова “Паазер’я” прадстаўлена царквой і званіцай XVIII ст. з вёскі Вялец Глыбоцкага раёна, вяочнымі сядзібамі, гуменнымі пабудовамі, ветраком тыпу пальтрак з сегментнымі, спаранымі махамі. Унізе, каля ракі — хутар пачатку XX ст. з вёскі Цімошкава Міёрскага раёна.

Пакроўская царква з вёскі Логнавічы, што ў Цэнтральнай Беларусі, па дамове з беларускім экзархатам, сёння дзейнічае: тут спраўляюцца набажэнствы, царкоўныя абрады. У астатніх помніках створаны экспазіцыі побыту і гаспадаркі, а таксама тэматычныя выставы: школьны клас пачатку XX ст. (Калодчына), традыцыйныя дрэваапрацоўчыя механізмы (Агароднікі), ступы і жорны (Садавічы), транспартныя сродкі (Паазер’е), помнікі этнаграфіі з рэгіёнаў, пацярпелых ад Чарнобыльскай АЭС (Заброддзе) і інш. Мяркуецца стварыць экспазіцыйны сектар “Стары горад”. Ужо перавезены некалькі помнікаў традыцыйна-гістарычнай драўлянай забудовы мінскіх прадмесцяў: Ракаўскага, Грушаўскага. Ля лютэрка Пцічы, сярод поплаву, запланавана стварэнне экспазіцыі старой прыстані і водных транспартных сродкаў, а сярод сухадолаў можна будзе пабачыць дарогі, гасцінцы, сцежкі нашых прадзедаў.

У сям’і скансэн, свету склалася традыцыя даваць музейам назвы паводле мясцін, у якіх або ля якіх яны ствараюцца: Скансэн (Стакгольм), Рок-аль-Марэ (Талін), Брыўдабас-музей (Рыга), Санак (Польшча) і г.д. Гэта надае прадстаўнічасць асяроддзю, у якім існуе музей як культурны комплекс нацыянальнага ці рэгіянальнага маштабу. Бездухоўныя, адміністрацыйна-прагакольныя назвы музейам пад адкрытым небам надаваліся, бадай, толькі ў былым СССР (музеі народнай архітэктуры і побыту Украіны, Беларусі, неажыццёўлены музей народнай архітэктуры і побыту народаў СССР пад

Масквой і інш.). Настаў час, каб імя легендарнай Менкі, помніка нацыянальнай гісторыі, заняло дастойнае месца ў назве беларускага ландшафтна-этнаграфічнага запаведніка.

На сённяшні дзень відаць, што ў Беларусі фармуецца свая, нацыянальная “сям’я” музеяў драўлянага дойлідства. Яе ўтвараюць шматлікія мемарыяльныя сядзібы (Вязынка, Ляўкі, Акопы, Харужніцы, Ракуцёўшчына, Мікалаеўшчына, Альбуць, Акінчыцы), лакальныя музеі пад адкрытым небам (Глуша, Дудуткі), асобныя музеі-помнікі (Гудзевічы, Моталь), экспазіцыі гістарычна-культурных запаведнікаў (Заслаўе). Перспектыва тут бачыцца ў рэстаўрацыі і музеефікацыі помнікаў драўлянай архітэктуры ва ўласным прыродна-гістарычным асяроддзі (рэгенерацыя гістарычнай забудовы вёсак, мястэчак, гарадоў). Усё гэта стане важным крокам да наступовага адраджэння аўтэнтычнага асяроддзя прабывання этнасу.

КАМУНІКАТ.О